

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ed.}
Ser. 602 a

Title: *Vishaya-*
Sindhu-I

602 a

C

:	<u>Niraya Sindhu T</u>	:	Title
:	<u>Kamalākara</u>	:	Author
:	:	:	Editor
:	<u>Saka 1700</u>	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
<u>602a</u> :	:	:	Remarks

नि. प्र.
४

पुनर्दितयेतथा संक्रांतिपुत्रसर्वासुपिंडनिर्वपणादतश्चि आहंरुलपाणिस्त्वस्यनिर्मूलत्वात्समूहत्वेपि तत्सपिंडीकर
णोत्तरमित्यर्थः ततः प्रभृतिसंक्रांतावपरागादिपूर्वसु त्रिपिंडमंचरे आहंमकोदिच्छंमतादूर्नीतिमास्योक्ते ग्रहणाग्रहणव
हिकल्पाएवेत्यादतन्त अस्यपार्वणविधायकत्वेनपिंडाविधायकत्वात्त्रिपिंडाव्यक्तिः मंगळकृत्येषुविशेषमाहत्याति
निबंधेनारदः त्याज्याःसूर्यस्यसंक्रांतेःपुर्वतःपरतस्तथा विवाहादिपुकोयेषु नैऋत्यःपौषादशषोडश एतस्युपकाका
पलक्षणं संक्रांतिभोगश्चकुट्टिकश्चाह्यामिकइतिउच्यतेः प्रशोकोचैर्येषुपरिगलनात् अयनव्यतिरिक्तासुदश
ससंक्रांतिपुरात्रेस्नानश्राद्धादिनकार्ये अहिसंक्रमणेपुण्यमहः कस्मैप्रकीर्तितं रात्रिसंक्रमणेमानोदिनादेस्ना
नदानयोः अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्त्रि या ऊर्ध्वसंक्रमणेचोर्ध्वमुदयाद्यस्तद्वयं पुणेचेददं तत्रतुयदासं
क्रमतेरविः प्रादुर्दिनद्वयपुण्यमुक्तामकर कर्कटावितिचरुवसिष्ठादिवचनैरहःपुण्यत्वात्तथा रात्रिसंक्रमणेमानोदि
राकुर्यात्तुतक्रियां पूर्वस्मात्तरतोवापिप्रत्यासनस्यतत्कलमिति वसिष्ठवनाश्रयाद्वा त्रीस्नानदानादिनिषेधप्रतीतेः जानि तु

वायुपसवनाविष्णुधर्मैर्नक्षत्रसत्राण्ययनानिचोंद्रमासेनकुर्याद्गणामकेनेति अथमकमासः तत्रैकमात्रसंक्रां
तिरहितः सितदिश्वोद्रोमासोमकमासः एकसंक्रांतिरहितमसंक्रांतत्वेनसंक्रांतिद्रव्येनैवैतन्मक
मासोद्वेधा अधिकमासक्षयमासश्चेति तदुक्तंकाठकगर्ह्ये यस्मिन्मासेनसंक्रांतिसंक्रांतिद्रव्येनैवैतन्ममासः
सचिह्नयोमासस्यात्तुत्रयोदशइति सत्यत्रतेपि शशिद्वययत्रमासेसंक्रमेतदिवाकरः नाधिमासोभवेद्वसकमास
स्तुकेवलमिति अधिकमासस्यकाकनियममाहवसिष्ठाः द्वात्रिंशदिमितैर्मासेदिनेषांदशभिस्तथा घटिकामा
चतुष्केप्रापतत्यधिकमासकइति एतसंभवार्थेनतुनियमार्थे अन्यथाषादशदिनाधिकद्वात्रिंशमासानंतरेकह
पक्षेतियमेनमुक्ताहिवर्गमापतेः तेनन्युनाधिककाकमकमासेपिर्नदोषः क्षयस्यापिउच्यतेः शास्त्रे असंक्रां
असंक्रांतिमासोधिमासः स्फुटंस्यादिसंक्रांतिमासाः क्षयाख्यःकदाचित् कोयःक्षतिकादित्रयेनान्यतः स्यात्तदावर्ष
मध्येधिमासद्वयंच एकक्षयापूर्वपरतश्चैकइत्यधिमासद्वयंभवतीत्यर्थः अत्रविशेषमाह जावाकिःमासद्वयद

निप्रपद्ये

मध्येतुसंक्रांतिर्नैरातवेत् प्राकृतः स्तत्रपुर्वस्यादधिमासः स्तथोतरइति उत्तरस्मिन्नेवकाकाधिक्यं नपुर्वस्मिन्
नित्यर्थः यत्तुब्रह्मसिद्धांते जैत्रादर्वाऽधिमासः परतस्त्वधिकोभवेदिति भर्ग्व्यातिः सिद्धोते चदकन्यागतसूर्येवश्विकवायध
न्विनि मकरवायकुंभेवानाधिमासाविधीयतइति तत्सायपुर्वमान्यधिमासस्यकाकाधिक्यमात्रनिषेधार्थं नत्वधिकमात्रस्य द
शानां फाल्गुनांप्रायामघस्यचक्रवित् नपुंसकलंभवृत्तित्वेषुशास्त्रविश्वयइति हेमाद्रौविष्णुधर्मविराचात् मकरमासस्य
कादिनिषेधानुपपत्तेरप्येव मकरेवाथकुंभेवेतिदृष्टांतांथ प्राभावाक्षयस्यागमनकाकाऽक्तः सिद्धांतशैरगमणे गतो आदि
नैरमितेशाक कोक्तित्थीशैर्भविष्यत्पार्थागाक्षसूर्यैः गजाद्रग्निभूमिस्तथाप्रायशोयंकुचेदंदुवैषः क्वचिद्भाकुभिश्चेति अ
श्वयश्वत्सरः अद्रयः सप्त नंदाः नवा एषांप्रातिप्रातिनोम्यनपाते ९०४ तैर्मितवर्षेकश्चिद्विष्यति त्वर्थः पुर्वज्ञातइत्यर्थः तिथयः
पंचदशा ईशाः एकदश अंके १११५ एवंमितेयातेकश्चिद्विष्यति त्वर्थः अंग ६ अक्ष ५ सूर्यः १२ एकत्र १२०५ गजाः ८

अद्रयः ७ अग्निः ३५९ कत्र १३६ कुः १ वेद ४ इदं १ एकत्र १० गवाः ९ कुः १ एकत्र १९ एतैर्मितवर्षेयातेकद्विष्यति त्वर्थः अ
थमकममासकार्यकार्येनिरूप्यते तत्रजावाकिः नित्यनैमित्तिकेकुर्योऽग्राद्वकुर्योन्मकिम्बुचे तिथिनक्षत्रवारोक्तैर्कांम्येवकदा
चन अवयकाम्यनिषेधआरंभसमाप्तिर्विधेयः असूर्योनामवोयस्तानतेषुममसंमतः प्रतानांचेवयज्ञानामारभश्चसंपन्नमिति त
नैवोक्तत्वात् असूर्यो अधिकमासाइत्यर्थः तत्रमैल्लेतेपतेरवेरितवचनात् अवयहृद्वंसनिमित्तोयागविशेषः काम्यस्यातारंभस
मात्तभवतएवेत्यादिरन्यत्रविस्तरः काठकइत्येपि मेकेनन्यगतिंकुर्योनित्यांनैमित्तिकीक्रियामितितानिनैमित्तिकानिति दीप्ति
स्थ कायामुक्तानि यन्नैमित्तिकमग्निन नुगताग्न्याधानं चोसवातंस्कारादि विलोपेनसंतिपुनः प्राक्तंप्रतिष्यदिकमिति मन्तरेषु
तु सोमं दिश्येमेव तत्रकर्तव्यान्युक्तानिकाकादरा द्वादशाक्षरिणतं कर्मग्रहणकर्मनोः १ क्षिप्तंतेपुंसवैश्चाद् द्वावेतौजातकर्म
च गेगशांतिरत्नभ्यचयोगेथांदेवतानिच प्रायश्चित्तनिमित्तस्यवशादेवंपुनत्र अदोदकुंभमवादिमरालूययुगारिषु मन्वादि
पुन्यदानं देनेदिनंचयत् तिकगाभुदिरण्य नोसंधोपासनयाः क्रिया पवडामश्वाययणोसाग्र रिष्टिश्चपवेणि नित्याग्निहोत्र
होमश्चदेवता तिथिपुतनंस्नानंचस्नानविधिनाथभक्ष्यायेपेवर्जने तर्पणंवानिमित्तस्य नित्यत्वादुभयत्रेवेति एतापुंसव सीमितौ
दानं

निर्णयसिं. एतन्मन्त्रानाद्यन्तप्राशनां तसंस्काररूपलक्षणं तदुक्तं दीपिकायां गर्भाधानमुख्ये च वैतविधितः प्राजापत्यागे किं न कश्चिच्छाया
 यणो गजेन्द्रपुरतः कृष्यामर्घ्यं नैगयो स्तीर्थे दुक्षययोश्च विजयमधिके मास्यन्माघाचरति अत्र भययागे दयपद्मकारो काम्यान्पि
 कृता दीनिकायां पीत्यर्थः पूर्वपरमं कुरुते चेत्यर्थः महालयशब्देन मघात्रयोः अतिमाधवः दशश्राद्धं प्रकेपिकायां वतुम् ३५
 प्यः श्रमः संवत्सरातिरेकेण मासो यस्य मन्त्रिष्ठुचः तस्मिन्संक्रयादशश्राद्धं न कुर्यात् इदं संक्षय इति तत्काम्यदशश्राद्धविषयः काम्येन
 वक्तव्ये चनेति वचनात् एतच्च काम्ये श्राद्धं कन्ये कन्यावेदिनश्चेत्यादिना याज्ञवल्केनां तं त्रितये तु मन्त्रे पि भवत्येव एतच्च दश कन्या
 श्राद्धं राजं च प्रतिवासरं गोभुतिरुहिरण्यानीमासे पितृभ्याम् विष्णुच इति मास्योक्तेरिति इमाश्चादयः दिवादाः सायं पि अनिंदु
 रिंदुपुर्णा च हरिवारो बुधाष्टमी नाधिमासे परित्याज्याः क्षीमत्तौ नाशने शिरारिति अनिंदुदर्शः दिविधमप्यमाश्राद्धं न कुर्यायेति तत्र
 राकः तत्र यदि हितं कर्म उत्तरे मासि शस्यत इत्युक्तेः यथा चिद्विषये मासे रिशुद्रमासकरोपि शास्त्रार्थो पचते इति श्राद्धं मन्त्रे न का
 र्यमिति प्राचिनो गौडः श्रुक्पाणिश्च संवत्सरप्रत्येपि एकराशि स्थिते सूर्ये यदा दशद्वयं भवेत् दशश्राद्धं तदा स
 क्ष

× सितिसंस्त्यंतरोक्तेश्च पुनरादिकं ×

स्वातंत्र्यमन्त्रिष्ठुचे अत्रापि प्राग्भववस्थायद्यपि काकादशे सर्ववार्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्ते तथपि हेमाद्रिमाधनपराकोदिमा
 ताग्रधमवार्षिके मन्त्रमासदि तीयाद्यादि के ३३ मास एव कार्ये असंक्रांतपि कर्तव्यमादिकं प्रथमे दिनेः तथैव मासिकं श्राद्धं सपि
 दीकरणं तथेति हारितोक्तेः आदिकं प्रथमं यस्या तत्कुर्वीतमन्त्रिष्ठुचे वतुदेशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुनरेवैकं द्वितीयादिवार्षि
 कं च योदशे मासे तीते वतुदेशाद्यदिने कुर्यादित्यर्थः यत्तु सत्यव्रतः वर्षे वर्षे तु ये मातापित्रोर्मते हनि मलमासे न तत्कार्यं याग्रस्य क्रां
 यं वचनं यथेति तद्वितीयादि वार्षिकं विषयं आदिकं प्रथमं स्यात्तत्कुर्वीतमन्त्रिष्ठुचे इति पुनरेवैकं वचनं तेन हितिरिति रिशुद्रमा
 स एव। पार्थीवं श्रेयसिवासासियमर्पणं जाते च वै मन्त्रमासमता न तु यदा वै अधिकः स्यात्तदा तत्र वक्तव्यं यथापि न नासिः
 मन्त्रमासमता तां तु श्राद्धे यत्ति वत्सरं मन्त्रमासेपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथं चनेति यत्तु वत्सरसिष्ठः श्राद्धे यात्रि ईसंप्राप्त अ
 धिमासो भवेद्यदि मासद्वयेपि कुर्वीत श्राद्धं मेवं न मुख्यतियञ्च व्यासः उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोरिति तन्मासि
 कादिष्वयं पौर्णदिकं मासिकं च श्राद्धं चापरं पक्षिणं मासादि तैथिर्कं च कुर्वीत मासद्वयेपि यत्ति स्मृतिचंद्रिकोक्तः तैथिर्कं
 कं

प्रथमपादः तिर्यग्भादपंचमासद्वये कार्ये मिति त्रिस्तुब्धी सेतो भद्राः कविलुप्रतिमासं मत्तोर च भादपंचमासद्वये तिर्यग्भादपंच
 ८ उगादौ च तन्मासोरुभयोरपीति मरीचिवचनात् वर्षवर्षतु यद्भादमातापि त्रामता रुनि मासद्वयपिकुया क्वा प्र
 यः स्ववचनैः येति गाल्वोक्ते प्रधादिकमासद्वये कार्ये मित्याहुः सतुक् प्रतिमासे मत्ता हे क्रियमाणे मासिके प्रतिसे
 मन्वा वसरं क्रियमाणे दिश्राह्मिति मरीचिवचनो मनरत्नेन व्याख्यानात् गाल्व वीथस्य च मासद्वया लक क्षयमासः
 ९ तिमाधवेन व्याख्यानात् यत्र कैश्चिदुक्तैः प्रधामादिकैः मासद्वये कार्ये अतिक्रम्यमेयत्वात् तलु वक्तव्यम्
 सितितद् लुचे त्रयोदशे च संप्राप्ते कुर्वितपुरोनेदिक मितियमातेहा पि चित्ये पुनरादिकैः द्वितीयादिवार्षिकैः त्रयोदशे च
 तुर्दशे कुर्यात् अन्यथा सांसेवरे न वर्द्धत श्राद्धे तत्र मत्तैः नैतिपेदीन स विरोधः स्यादिति हे मादौ पृथ्वी च द्रोदय च
 तननव दितनखिं या रु हेपिकुया देवैः न भद्रा व्याख्यामाना भा वासरा स्ता यदपि निणयामुते क्वोक्त काळा दर्शय च
 ६ नाममासे श्राद्धदिनस्य वैध्यत्वा निरासा यं पित्रुदेशे न ब्राह्मणा न भोजयित्वा शुद्धमारे सपिंडकं श्राद्धं कुर्यात् पिंडदानमत्र

संक्रांते विंशत्युतं प्रति संवसरं श्राद्धमवमासद्वयेपि चेति वदपरं शरो केशितितदपि चिंत्यं पूर्वोक्तवचनस्य क्षयपूर्वमावधि
 कृमासविषयत्वात् तत्र हि मासद्वये श्राद्धमुक्तं तर्हि सत्यतयाः एकप्रवयदा मासः संक्रांतिद्वयसंयुतः मासद्वयगतं श्रा
 ६ द्माकमासेपिशस्यत इति मासद्वयगतं पूर्वा संक्रातगतं स्यगतं च मकमासे क्षयमासे अपिशरात्तत्पूर्वमासे चेति हे
 मादिः दीपिकापि तत्र प्रागधिभासकोपादिभवे तत्र ससां वसरं तस्मिन् शुद्धतया क्षये च वचनात् कुर्यादुयोः कोविद इति को
 कादर्शोपेतद्विषय एवेत्यलंबं ब्रुता मकमासवर्जान्युक्तानि काकादर्शे अनित्यमिति निमित्तं च दानं च महदादिकं अग्न्यधा
 ७ नाध्वरापूर्व तीर्थयात्रा मरेक्षरं देवारामतडागादि प्रतिष्ठा मोक्षिबंधनं आश्रमं स्वीकृतिः काम्यवृषो सर्गश्च निष्क्रमः राजभि
 ८ षेकः प्रथमं शुभं कर्म वृत्ता निच अन्नप्रदानमारे भो गृहाणां च प्रवेशनं स्नानं विवाहो नृमातिपुनः देवमंडपः सवः वनारं
 ९ भूममासीकां न्यकां न्यवपाप्मना प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मकमासे विवर्जयेत् उगाकर्मात्सर्जनं च पावित्र्यं नृपार्पणं अवरोहश्च हेमतः सपापा
 १० वृद्धिरुकाः इति तस्य वलिर्विद्वोः शयनं परिवर्तनं दुर्गेऽस्थापनात्थानेध्वजोद्धरणं च विजयाः पूर्वजप्रातिपद्वी नपरजप्रातिपद्वी
 ११ मिति अत्र मकं वचनानि हेमाद्रिमाधवादिभ्यां जयानि दिवादास्यपि या त्रोक्तवदेकादिनापथीद्वयं मेव च मकमासेन कुर्वितव्याम

नि.प्र. स्वकवनेतथेति अयं निर्णयः क्षयमासपिज्ञः रवि संक्रम क्षेपो वन्यो वन्ये विधिस्ततः स एव तु द्वि संक्रोते मकमास
 पुं दीर्घाश्रितिकाठकगत्याक्तः क्षयमासमतानां त्योषद्विक विशेषादेमाद्रो तिथ्यर्द्धप्रथमपदे द्वि तीये र्धतयोत्तरं मासा
 वित्तबुधेन श्वेत्योक्षयमासः स्वमध्यगा आदिकवदहापनेपि ज्ञेयं यन्मकमास वन्ये मुक्तं तस्युक्तं गुरो रस्तादिष्वपि
 ज्ञेयं तदाह बहस्पतिः वाक्के वायदिवावहे शुक्रवास्ते गते गुरो मकमास इवे ता निवर्तये देवदर्शनमिति तथा अनादिदेव
 तां दशागुचः स्युर्नष्टभागे वे मकमासे प्यनावर्ततीर्थयात्रो विवर्तयेत् अनावर्ततीर्थे राषाभावमार्ज नतु फलमिति वाच्यं ति
 मिश्राः तत्र अस्तित्वाधके फलहेतु लाक्षतेः लक्ष्मिपि नीचस्थे वक्रसे स्थयति चरणी गते वाक्के वदोस्तगे वासे न्या सा
 देवयात्रा ज्ञत नियमविधिः कर्णे वेधोपि दीक्षा मौजूबं धांग नानापरिणयनविधिर्वास्तु देव प्रीतिव्याः सद्भिः प्रयत्नां वि
 दशपतिगुरो कं न्या गते लुक्छा यौ ननु तत्तीरवासिनां तथा आद्यासांगौ त मीमे गादि तीया नान्द वीर्यमा सर्व ती
 १. * सिंहाश्रितिकेति दीक्षायागदीक्षा नवागमदीक्षा तथा उद्यान वृद्धाव्रतबंधदीक्षा विवाहायात्रावध प्रवेशः तदागम्य त्रिदश प्रतिष्ठा हस्ते सिंहा गते न कुर्वीत * १
 * सिंहासाये गुवादिसे गुरो सिंहे नष्ट शुक्रमलिमुने ग्रहक्रमत्रतयात्रां मेनसापि न चिंतयेत् अस्यापवादः तत्रैव ब्राह्म मुंडनं चोपवासं मोतम्या सिंहा गुरो * १

शशीच आनंदो राक्षसो नळः पिंगळः काळयुक्तश्चरि गसि
 तिषे गुरोर्मध्यमराशिभगेन प्रभवादीनां माघादिप्रव
 वाक्तेः तेऽपि प्रभवादीनां चैत्रासिते प्रवर्तते वा
 जोरुं सिंहादि मीमांसायां हिर्मस्योक्तं तत्रा
 तस्य कालेति ता अयनतरो
 नां

नि.प्र.

पुत्र
 का

नि.प्र.प. श्रीगणेशायनमः शुभमस्तु १
 १ ल्यङ्गुतळरंजितगोकुलं। बहर्षिचनश्यामंमहः किंचिदुपास्महे। २ यत्पादसंस्थितिः सर्वमंगलप्रतिभूता। तान्भद्ररामकुलारव्यान्
 श्रीनातवरणान्मुमः। ३ सर्वकल्याणसरोदनिदानंयत्पदद्वयं। ४ नदीसोदरीमंवा मुमारव्या नौमिसादं। ५ बिंदुमाधवपादा कुलंवीकृत
 विग्रहं। ६ ज्यायांसे भ्रातरंभट्टिवाक। ७ पास्महे। ८ हेमादिमाधवमतेप्रविचार्यसम्यगालास्यतत्वेनयतीर्थकृतांप्रणम्य। ९ श्रीरामकुरुतनयः
 कमलाकराख्यः कालेयथामतिवि। १० रामातनोति। ११ सैनियद्यपिविद्वंसस्तन्निबेधांश्चकृदि। १२ तथाप्यम
 शतां। १३ तत्रसंक्षेपतः कालः। १४ अथनमस्तुमस्तुपक्षोदिवसश्चोत। १५ तत्राद्योमाध
 स्पत्यति। १६ गुरोर्मध्यमराशिभोगेनबाहस्पत्यः। १७ स्पत्योतिः शास्त्रेप्रसिद्धः। १८ हेमादिचनय
 द्यमाणैः सावनादिद्वादशमासेस्तत्तद्वर्। १९ मलमासतुसुतिषादिदिनात्मक
 दिवसेर्मासः कथितोबादायुणोरिति। २० तत्रवाद्रोर्षः। २१ पश्चिमेदः। २२ तदादगर्गः। २३
 भावोयुवाधातातथैव। २४ इत्रवरोवदुधान्यश्चप्रमाथीविक्रमोद्वेषः। २५ वि
 विरोधीविकृतिः खरः। २६ दनोविजयश्चकनयोमन्मथदुर्मुखो हिमल

द्विस्तातुमी
 शत्रोबाह
 तत्रव

श्वावस्तुपराभवौ। २७ वृंगः कीलकः सौम्यः साधारणविरोधकृतः। २८ परिधावीप्रमाथीवुआनंदोराक्षसोनकः। २९ पिंगलः काळयुक्तश्चाह गसि
 गथश्रोदुमती। ३० दुंदुभीरुधिराक्षरत्ताक्षीक्रोधनक्षयइति। ३१ यद्यपि ज्यातिषे गुरोर्मध्यमराशिभोगेन प्रभवादीनामाधारोपर
 तिरुक्तातथापिप्रभवादीनां चोद्वेगमस्ति। ३२ चंद्राणांपंचकेयुगवृत्तिमाधवाक्तेः। ३३ तेनचोद्वप्रभवादीनांचैत्रासितेप्रवर्तते। ३४ बाह
 स्पत्यस्तुमाघादौ। ३५ तयोर्विनिय
 योवानमरोत्तरो। ३६ आर्हिपेणः। ३७ सर्वत्रकर्मदौवांश्चैवसंस्तव्यः। ३८ नान्यंयस्माद्वसरादो ज्ञेयस्तस्यकातिताते। ३९ अयनंतुसोरत्तु
 त्रयात्मकं। ४० सौरर्तुत्रितयंप्रा
 रुदगयनं। ४१ अनयाविनियोगमाहमदनरत्नसत्यव्रतः। ४२ देवतारामवाप्यादिप्रतिबाहइं मुखरवो। ४३ दाक्षिणाशामुखकुर्वन्त
 फलमवाप्नुयात्। ४४ वैश्वानर
 हप्रवेशत्रिदशपतिष्ठावि
 सद्धयात्मा। ४५ मळमासद्वयात्क
 एकोमासस्तेनमासद्वयात्कत्वमविरुद्धं। ४६ सद्धेया। ४७ वांश्चैवसौरश्च। ४८ चैत्रारंभोवसंतादिश्चांश्च

नि. प्र.
३

आदित्ये हनि संक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणां गृहिणां सदेति जैमिनि वचनात् । अत्र आह मुक्तं हेमाद्रौ भवि
ष्ये विष्णुधर्मे । आह संक्रमणे प्रशस्तं पृथिवीपते । अपराके विष्णुः । आदित्यसंक्रमणे विष्णोः गायनं हयं जन्मभूमिभ्यः । एता
तु आह कालादौ काम्यानां । अत रिति । यदा द्वादशादिदिने रवौ गयनां श प्रवृत्तिर्भवति तदापि पुण्यं वर्तते मय न ग्रहणं । अन्यथा संक्र
मणा सिद्धे रय न ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । दित्यपराके । हेमाद्रौ विष्णोः गालवः । अयनां शकतुल्येन कालेनैव तुल्ये । हेमाद्रौ । मृगकर्कादिगसूर्य
याम्योदगयने सति । तदा संक्रांतिकाले स्युः रक्ता विष्णुपदादयः । अयनां शक्युतिरूपं संक्रांतिकाले विष्णुपदादयः प्रतिवर्तन्ते । तेन तत्र
युक्तं पुण्यकालादितत्रापि ज्ञेयमिति स एव व्याचरन्त्योः । विष्णुपदादित्त्वरूपं दीपिकायां मुक्तं । हर्यष्टिर्बुधसिंहश्चित्रकधट्टकस्ययः संक्रमः
कयामीनधनुर्नयुक्षषडशीत्यास्यंतुलामषयोः । प्रोक्तं तां द्वेषु बंधं यय न मुदयाम्याभिधं कर्कट इति । हर्यष्टिर्बुधपदं । न्युगमिथुनं ।
अत्र च विंदरहितं आहं कुर्यात् । तथा चापराके मास्ये । अयनादित्ये आहं विष्णुवदित्येतथा । संक्रांतिपुत्रसवाः । चंद्रविष्णुणा दत्त इति ।
आहं शूलपाणिस्त्वस्य निर्मूलत्वात् समूलत्वे वि । तत्सपिंडीकरणोत्तरमित्यर्थः । ततः प्रवृत्ति संक्रांता वृषरागादिपर्वेषु त्रिपिंडमाचरे
द्वाहमेकादिष्टं मृताहनीति मास्ये । ग्रहणाद्ग्रहणवदिकल्प एवेत्याह । तत्र अस्य पार्वणा विधायकत्वेन पिंडा विधायकत्वात् पिंडो
व्यक्तिः । मंगळकल्पेषु विष्णोः मास्योतिर्निबन्धेनारदः । त्याज्याः सूर्यस्य संक्रांतेः पूर्वतः पुरतस्तथा विवाहादिषु कार्येषु नाश्र्यः
षोडशषोडश । एतत्पुण्यकालोपलक्षणं । संक्रांतिभोगश्च । कुलिकं आर्धयामकः इति ज्योतिः प्रकाशवज्ये । उपरिगणना

त । अयनव्यतिरिक्ता सुदश संक्रांतिपुरात्रौ स्नान आह्वादिनकार्ये । आह संक्रमणे पुण्यमहः कृतं प्रकीर्तितं । रात्रौ संक्रमणे भानो
र्दिनाहं स्नानदानयोः । अर्धरात्रादधस्तस्मिन् आहस्यो परिक्रिया । अर्धसंक्रमणे बौध्वमुद्यात् प्रहरद्वयं । पूर्णचिदर्थ रात्रे तु यदा स
क्रमते रविः । प्राह्वादिनद्वयं पुण्यमुत्कामकरकैटो इति ब्रह्मसिद्धादि वचने रहः पुण्यात्त्वोक्त्या रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु न क्रिया
पूर्वस्मात्परतो वापि प्रत्यासन्नस्य लक्षणमिति वसिष्ठवचना । अर्धरात्रौ स्नानदानादिनिषेधप्रतीतेः यानि तु विवाहव्रतसंक्रांतिप्रतिष्ठा
कृतानि नमस्तु । तथा परागपातादौ स्नानदाननिशाशुभेति । राह्वादिनसंक्रांतौ विवाहाद्यसद्विष्णुः । स्नानदानादिकं कुर्यात् । निशाकाम्यव्रते पुत्रत्या
दीनि विष्णुगोभिलादिवचनानि तानि मकरकैटो संक्रांतिविष्ण्याणि । मुक्तामकरकैटो विवर्तितयोर्दिवा तु स्नानस्य पर्युदस्तत्वादिति हेमाद्रिमा
धवादयः । वस्तुतस्तु प्रागुक्तवचनेन तयोर्दिनद्वयपुण्यत्वादेरवपर्युदासान्मकरकैटोरपि । स्नानदाने परे एषः । आह भिरहः पुण्यत्वोक्तेः ।
अहः पुण्यत्वानुपपत्त्या कल्याणस्य च प्रत्यक्षरात्रिविधानाभावात् सर्वसंक्रांतिपुरात्रावनुष्ठानविकल्पः । स च देशाचाराद्भवति षड्विं
युक्तः पंथाः । अनयोस्तु वक्तव्यं । आचरणमाधेव वक्ष्यते । ज्योतिर्निबन्धे गार्गः । यस्य जन्मर्हमासाद्य रात्रि संक्रमणं भवेत् । तस्मात्सा
भ्यंतरे तस्य वैरकेशधनक्षयात् । तस्योत्पत्तौ रजनि सिद्धार्थलोभस्युक्तेः । स्नानं जन्मर्हमासाद्य रात्रि संक्रमणं भवेत् । तस्मात्सा

नि. प्र. प

४

अङ्गिवेदात्रियुग्मस्याद्रात्रौवेदासुरद्वयं संक्रांतिः पक्षिणीसेयादानाध्ययनकर्मसु यत्तुगोडाः संक्रांत्यां पक्षयोरनेद्वादश्यांश्चाद्ववास
रेः सायं संध्यां न कुर्वन्त कुर्वन्त भवेदिति धर्मोपदेशिन्यां व्यासोक्तः यत्पुण्यकाले संध्यानिषेधमाहुस्तन्निर्मुक्तं अन्यच्च वक्तुं
व्यविस्तरभीतेनोच्यते । इति संक्रांतिनिर्णयः । पक्षयुगजश्चांद्रोमासः संध्याशुक्लादिरमांतः कृष्णदिपूर्णिमांतश्च । तथा च त्रिकांडमं
डनः । चोद्रापिशुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वर्तिवृद्धिपेक्षत्कोदेशभेदेन तद्व्यवस्थामाह । कृष्णपक्षादिकं मासं नांगीकुर्वन्त केचन । येपीच्छन्ति न तेषाम
पीष्टो विध्यस्य दक्षिण इति विध्यदक्षिणे कृष्णानिषेधादुत्तरतो ह्यारभ्य नुज्ञागम्यते । तत्रापिशुक्लादिमुख्यः कृष्णादिगोणः मलमासासंभ
वाच्च । चंद्रस्य सर्वे नक्षत्रभोगेन नाक्षत्रोमासः । सावनादीनां व्यवस्थेः । तादृमासो ब्रह्मसिद्धान्ते । अमावास्यापारिद्धिमासस्याद्राक्षणा
स्यतु । संक्रांतिपोर्णमासीभ्यां तथैव न्यवेदययोः । ज्योतिर्गर्गः । सौरमासो विवाहोदो यद्वा दोसावनः स्मृतः । आदिकपितकार्ये च चोद्रोमा
सः प्रशस्यते । सध्यः रंगः । विवाहव्रतयत्तु सौरमानं प्रशस्यते । पार्वणत्वत्काश्चाद्वा चोद्रमिहं तथादिके स्मृतं तरे । एकोदिष्टविवा
होदो सणादौ सौरसावनौ ज्योतिर्गर्गः । आयुर्दायाविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा । सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां वाप्यपासने । विष्णुप
शास्त्रे पुनश्च शुक्लप्रतिपद्येव चोद्रसंवत्सरारंभोक्तेः । तदुक्तं दीपिकायां । चोद्रो बौमफशुक्लग्रतिपदारंभ इति । न हि ये
अपक्षादिमन्यन्ते तेषां वत्सरारंभो भिद्यते । अतः शुक्लादिमुख्यः कृष्णदि ६४ मर् । नक्षत्रसत्राण्ययनादिनिचोद्रमास न क

४

र्गद्रुग्णात्मकेनेति अथ नक्षत्रमासः तत्रैकमात्रसंक्रांतिरहितः सितार्थश्चांद्रोमासो मलमासः । एकसंक्रांतिरादित्यमसंतत्वेन संक्रांति
द्वयवत्वेन न भवतीति मलमासोद्देशः । अधिकमासः क्षयमासश्चेति । तदुक्तं काठ्ये । यस्मिन्मासे न संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा । मलमा
सः सविज्ञेयो मासस्यात्तु त्रयोदश इति । सत्यव्रतोपि । राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत्तद्वाकरः । नाधिमासो भवेदेव मलमासस्तु केवलमिति
अधिकमासस्य कालनियममाह कसिष्ठः । द्वात्रिंशद्विंशतिर्मासे दिनेषां दशभिस्तथा । घटिकाणां चतुर्धेणुपतत्याधिकमासक इति । एतत्
संभवार्थं न तु नियमार्थः । अन्यथा षोडशदिनाधिकद्वात्रिंशन्मासानंतरं कृष्णपक्षेति यमेतदुक्तं दत्तभंगोपतेः । तेन न्यूनाधिककाले मल
मासेपि निषेधः क्षयस्यापि न्योतिः शास्त्रे । असंक्रांतिमासोधिमासः स्फुटस्याद्विसंक्रांतिमासः क्षयारव्यः कदाचित् । क्षयः कार्तिकादित्रये
नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्यधिमासद्वयं च एकः क्षयात्पूर्वपरतश्चैक इत्यधिमासद्वयं भवतीत्यर्थः । अत्र विशेषस्तद्भावालिः । मासद्वयैव
मध्ये तु संक्रांतिर्न यदा भवेत् । शक्यं तत्तत्र पूर्वस्यादधिमासस्तथोत्तर इति उत्तरास्मिन्नेव कालाधिक्यं न पूर्वस्मिन्नित्यर्थः । यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते ।
चैत्राद्वीरगधिमासः परतत्त्वधिमास इति । यच्च ज्योतिः सिद्धान्ते । घटकन्यागते सूर्ये दक्षिणे वाथ धान्वाते । मकरवाथ कुम्भे वा नाधिमासो वि
धीयत इति । तस्य पूर्वभाविन्याधिमासस्य कालाधिक्यस्य मात्र निषेधार्थः । न त्वधिकमात्रस्य दशानां कालानुनां च प्रायोमासस्य चक्रांत
न पुंसकत्वं भवतीत्येव शास्त्रविनिश्चय इति । हिमाद्रौ विष्णुधर्म विरोधात् । मलमासे एकादिनिषेधानुपपत्तेश्च । मकरवाथ कुम्भे वेति दृष्टा

नि.प्र.प

अथ प्राग्यभावास्तथागमनकालउक्तः। सिद्धांतशिरोमणौ। गतोऽप्यादिनंदैर्मितेशककालेति श्रीशैर्भविष्यत्यथांगाक्षसूर्यैः। गजादुग्निभूमि
स्तथाप्रायशोयंकुबेदुवैर्षैः कविः। अथेति अध्ययश्चत्वारः। अद्यः सप्त नंदानव एवाप्रातिलोभ्येनपाते १०४ तैर्मितेवर्षैः कश्चित्तक्षयमासः
पूर्वजातइत्यर्थः। तिथयः पंचदश द्वादश एवमितेयानेकश्चिद्भविष्यतीत्यर्थः। अंगषट् अक्षयस्य हि द्वादश एकत्र १२५६ गजाहो अदि
सप्तअग्नित्रयं भूः एकः एकत्र १३५६ कु एकः वेदयत्वारि ५६१ एकत्र १४१ गावः नव कुः एकः एकत्र १९ एतेर्मितेवर्षेयातेकश्चिद्भविष्यतीत्यर्थः
अथमलमासेकार्यकार्यनिरूप्यते। नवजाबालिः नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्राह्णकुर्यान्मलिमुचे। तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यनैवकदाचन।
अथयैकाम्यनिषेधः आरभसमाप्तिविषयः। असूर्यानामथमासा नतेषु मम समेतः। व्रतानां चैव यज्ञानां मारभश्च समापनमिति तैनेवोक्तं वात्।
असूर्या अधिकमासा इत्यर्थः। तत्रमंडलंतपतेरवेरिति वचनात्। अवग्रहध्वंसनिमित्तो यागविशेषः काम्यस्य त्वारभसमाप्ती भवत एव
त्यादिरन्यत्र विस्तरः। काठक गद्येपि मलेन न्यगतिं कुर्यान्नित्या नैमित्तिकी क्रियामिति तानि नैमित्तिकानीति दर्शयित्वा मुक्तानि। यत्र
मिन्निकमग्निनस्य नुगताग्न्या धानमर्चसुवा संस्कारादिविलेपने सति पुनः प्राक्तं प्रतिष्ठादिकमिति। गत्यंतरे तु स्ववचनं व्युत्पन्नं। तत्र कर्त
व्या न्युक्ता निकाळादर्शः। द्वादशाहं सपिंडांतं कर्म ग्रहणं जन्मतोः। सीमते पुंसवे आहं द्वादशैव तौ जातकर्मच। शो गशांतिरत्नं भवतु योगेथाह
व्रतामिव। प्रायश्चित्तं निमित्तस्य वंश - वं परत्रव। अथोदकुंभमन्वादि स ह्यलं ययु गोदिपुः मन्वादिपु च यद्दानं दानं दैर्न दिनवयत्यति

उगोभूद्विरण्यानां संध्योपासनयोः क्रिया पर्वहोमश्चाग्रयणं साग्रेरिहिवपर्वणि। नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवतातिथिपूजनं। स्नानं
च स्नानविधिनाप्यभक्ष्योपेयवर्जनं। तर्पणं वा निमित्तस्य नित्यत्वाद्भयं ज्ञेयं। एतौ पुंसवनसीमंतौ। एतद्भोधानाद्यनुष्ठानानां संस्कारा
रोपलक्षणं। तदुक्तं दीपिकायां गर्भाधानमुखं च चोले विधितः प्राग्जातयागविना ह्येष्ट्याग्रयणं गजेन्द्रपुरतश्च कृत्वा लाने गयोः। तीर्थे
क्षययोश्चपित्र्यमधिकं मास्यवमाद्याचरेदिति। अलभ्ययोगेर्धोदयपक्षकौटो काम्या न्यपि व्रतादीनिका योणीत्यर्थः। तृदय (त्रैमलेशुद्धेवेत्य
र्थः) महालयशब्देन मघात्रयोदशयुज्यत इति माधवः। दर्श आहं मलेपिकायं यत्तु सप्यशृंगः। संवत्सरात्तिरेकेण मासोयः स्यान्मलिमुचे।
तस्मिंस्तयोदशे आहं न कुर्याद्विदुसंस्तय इति तत्काम्यदर्श आहं विषयः। काम्यनैवकदाचनेति वचनात्। दर्शति च काम्य आहं कर्त्तव्यं। कर्त्तव्यं क
न्यावेदिनश्चेत्यादिना याज्ञवल्क्येनोक्तं। नित्यं तु मलमासेपि भवत्येव। दर्शेण्यहरदः आहं दानं च प्रतिवासरं गोभूतिरुद्विरण्यानां मास्य
स्यान्मलिमुचे इति मास्योक्तेरिति द्वादशमास्योदयः। दिवादासीयेपि। अनिदुर्दिष्टपूणा विहस्वितो बुधाहमा। नाधिमा जपरित्याज्याः सीमंता
ने शिशोरिति। अनिदुर्दर्शः। द्वितीयायमा आहं न कार्यमिति त्वपरार्कः। तत्रयद्विद्वतं कर्म उत्तरे मासि शास्यत इत्युक्ते। प्रज्यापि दिवस
मास इति शुद्धमासकरणे विशाखा च तैर्दर्श आहं मलेन कार्यमिति प्राचीनगोडाः। शूलपाणिश्च संवत्सरप्रदीपेपि। एकराशि स्थिते स
र्थे यदादर्शद्वयं भवेत्। दर्श आहं तदादौ स्थानपरत्रैमलिमुचे। अत्रापि प्राग्ब्रह्मवत्का। यद्यपि काळादर्शे सर्वेषां विदं मासद्वयकार्यमित्य

नि.प्र. तं तथा विहेमादिमाधपराकादिमतात्प्रथमवारिकं मलमासे द्वितीयाब्दिकं शुद्धमासि एव कार्यं। असंक्रांते विकर्तव्यं आदिकं प्रथमं द्विजः
 तथैव मासिक आर्द्रं सपिंडाकरणं तिहारी तोक्ते। आदिकं प्रथमं यस्या तत्कुर्वन्तमलिमुवे। चतुर्दशे तु संप्राप्तं कुर्वन्तपुनराब्दिकं मितिस्म
 ६ तरोक्ते श्वपुनराब्दिकं द्वितीया। त्रयोदशे मासे तीते चतुर्दशे दिने कुर्यादित्यर्थः। यत्तु सत्यव्रतः। विषयं तु यद्वाहं मापि ज्ञोर्ते दानं
 मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य च। प्रथमं तदा द्वितीयादिवारिकं विषयं। आदिकं प्रथमं यस्या तत्कुर्वन्तमलिमुवे। तत्पूर्वोक्तवचनात्तेन द्वि
 तीयादिशुद्धमास एव पृथ्वी चंद्रोदये दिवोदासी ये मदनपारिजाते वैवं। मलमास मृतानां तु आर्द्रं यत्प्रतिवसरं मलमासपिकर्तव्यं नान्यथा
 तु कदाचनति। यत्तु ह्यवसिष्ठः। आर्द्रा ये हानि संप्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि मासद्वये पिकुर्वन्त आर्द्रमेवं नुमुह्यतां प्रव्यासा। उत्तरे देवकाया
 णि पितृकार्याणि विभयो रितितन्मासिकादिविषयं। योगादिकं मासिकं च आर्द्रं अपरपक्षिकं। मन्वादिकं तोर्थं कुर्यात्मासद्वये पिवेति स्मृतिव
 ६ द्विकोक्ते। तोर्थं तीर्थ आर्द्रं। तत्र मासद्वये पिकार्यं इति निस्त्वकी सेतो मद्रा। केचित्तु प्रतिमासं मृता हेच आर्द्रं यत्प्रतिवसरं। मन्वादी च युगादे
 वते मासो रूपमयोरपीति मरी विवचनात्। वर्षे वर्षे तु यद्वाहं मातापितो मृते हनि। मासद्वये पितकुर्याद्वाघ्रस्य च। प्रथमं ति गालवोक्ते
 श्वप्रत्यादिकं मासद्वये कार्यमित्याहुः। तत्तु ह्यं प्रतिमासं मृता हे क्रियमाणं मासिकं। प्रति संवत्सरं क्रियमाणं मन्वादि द्विमिति मरीति
 वचसे मदनरत्नेन व्याख्यानात् गालवस्य च मासद्वयात्मक क्षयमास इति माधवेन व्याख्यानात् यत्तु कौश्रुदु गमादिकं मा

सद्वये कार्यं आदिकं प्रथमं यस्या तत्कुर्वन्तमलिमुवे। त्रयोदशे च संप्राप्ते कुर्वन्तपुनराब्दिकं मिति यमोक्ते रितित। ये स्य पुनराब्दि
 कं द्वितीयादिवारिकं त्रयोदशे तीते चतुर्दशे कुर्यात् अन्यथा सांवत्सरं न वर्धेत आर्द्रं तत्र मृते हनीति पृथीन सिद्धिर्न वर्धेतो दिति हेमाद्रो
 पृथ्वी चंद्रोदये च। एतेन वर्द्धत न छिंद्याद्वाहं पिकुर्यादित्येतन्तमद्रव्याख्यामानाभावात्परास्ता। यदपि निर्णयामृते पूर्वोक्तकालादशिवचना न्यक्तमा
 से आर्द्रदिनस्य वध्यत्व निरासार्थं विवृष्टे शन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिंडाकं आर्द्रं कुर्यात्। पिंडहोने मंत्रे आर्द्रसंक्रांते पिंडस्त
 युतं प्रति संवत्सरं आर्द्रमेवं मासद्वये पिवेति ह्यं पराशरोक्ते रितितदपि चिंत्यं। पूर्वोक्तवचनस्य क्षयपूर्वभाव्यधिकं मल सविषयत्वा
 त्। तत्र हि मासद्वये आर्द्रमुक्तं। तदा ह सत्यतया। एक एव यद्वा मासः संक्रांतद्वयसंयुतः। मासद्वयगत आर्द्रमलमासपिशस्यत इति। मासद्वयग
 तं पूर्वोक्तसंक्रांतगतं क्षयगतं च। मलमास क्षयमास। अपि शब्दात्तत्पूर्वोक्तमसं चति हेमाद्रिः। क्षीपिकापि। तत्र प्रागाधिमासको यदि भवे
 तत्रत्य सांवत्सरं तस्मिन् शुद्धं। यत्तु वचनात्कुर्याद्वायोः कोविद इति। कात्कादशोप्येता द्विषय एव स्युः। बद्धमा। मलमासवर्जो न्यु
 क्तानिकाळादर्शः। अनित्यमा। तत्र दानं च मद्रदादिकं। अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रामरं रक्षणं। देवारा मतडागादि प्रतिष्ठा
 मौजिवंधनं। आश्रमः स्वीकृतिः काम्य ह्यपोहर्ग अनिष्क्रमः। राजाभिषेकः प्रथमं श्रद्धाकर्मव्रतानि च। अन्तप्राशनमारभोग्रहणा

नि. ५ चप्रवेशनं। स्नानं विवाहो नामातिपन्नं देवमहोत्सवः। ब्रतारंभसमाप्तीव काम्यं काम्यं वपापुनां। प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत्। उ
पाकमोक्षार्जने वपवित्रदमनार्पणं। बुरोहश्च हेमंतः सर्पाणां बलिरस्यकाः। ईशानस्य बालिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनं। दुर्गं स्थापयन् सोमने
ध्वजो ह्ययं वज्रपाः। पूर्वत्र प्रा... ते परत्राण्यश्चेद्विक्रमिन्ते। अत्र मूलचवनानि हेमादिमाधवादिभ्यस्तु वानि। दिवा दासीयेपि। यात्रोत्स
वं च देवादिशपथं दिव्यमेव च। मलमासे न कुर्वीत व्याघ्रस्य वचनं तथेति। अयं निर्णयः क्षयमास्यपि नैयः। रविसंक्रमे महीमाया वृषज्यो वृष्यविधिस्मृतः
स एव तु द्विसंक्रान्ते मलमासे पृथुदीरित इति काळकण्ठोक्तः। क्षयमासमुत्तानां प्रत्यादिके विशेषाहमाहो। तिथ्यर्थे प्रथमे पूर्वा द्वितीया च तथान्त
रः। मासाविति बुधे श्रित्यो क्षयमासस्य मध्यगो आदिके वधापनेपि नैयः। नव्यादहं हस्यति। बालकायदिवा हृदयशुक्रवास्तु गते गुरो। मलमा
स इवैतानि बर्जयेद्देवदर्शनमिति तथा। अनादिदेवता हृदयाशुचस्य शुचस्य नैव भागे वै। मलमासेषु नाहं ततीर्थयात्रां विवर्जयेत्। अनाहं तु
तीर्थे दोषाभावमात्रे न तु फलमिति वाचस्पतिमिश्राः। तत्र। असृतिबाधकफलहेतुत्वाद्देवताः। तत्रोपि। नीचस्वके संस्तेष्यति वरणगतं बालवद्वि
स्तगे वा। सन्यासो देवयात्राव्रतानि यमविधिः कर्णवेधोपि दीक्षा। मोक्षाबंधाग्नानां पारणयनविधिर्विस्तरे वप्रतिष्ठावर्त्य। द्विप्रयत्ना विदरापति
गुरोसिंहराशिस्थितेति। दीक्षायागदीक्षा। नत्वागमदीक्षा। तथा। उद्यानदीक्षा वृद्धाव्रतबंधदीक्षा विवाहयात्रावधूप्रवेशः। तदागकूपत्रिदशप्रति
ष्ठाहस्त्यपतो सिंहगते न कुर्यात्। दिवा दासीये। गुवादिषु गुरोसिंहेन शुक्रं मलि मुनी गृहकर्मव्रतयात्रा मनसा। पेनाचितयत्। अद्यापवादः। त
त्रैव ब्राह्मि। मुंडनं गोपवासं च गौतम्यां सिंहग गुरो। कन्यागते तु कृत्वा यानुत्तरीं वासिनां। तथा। आद्यसागौतमी गंगा द्वितीया जा

6
५

नाह
थे फर्कना गौतम्यां सिंहग गुरो संहितायै दीपस्यासमरा जंगुरुशुक्रये श्ववाकत्वमहं दशकं च वाच्ये वदोसिते ज्यावशुभोशि
शुक्लशस्त्रौ यतस्तावुप चैयमानाविति वसिष्ठः। अतिचारगते जीवन्तयेतदनंतरं व्रतोदाहादिकार्येषु अर्घ्यावंशति वासरान्
वत्यादिलक्षणमुक्तं ब्रह्मसिद्धांते रविणा सतिरन्येषां ग्रहणामस्तु उच्यते ततो वाग्वाहके प्राक्तमुर्ध्वे वात्ये प्रकीर्तितमिति वा
ल्यादिपरिमाणं च वृत्तशतं वाकं शुक्रोदिवसदशकं पैचकं चैव बहः पश्चादहं त्रितयमुदितः पक्षमेव क्रमेण जीवाव हः श्या
शिगुरापितथा पक्षमन्यैः शिगुतौ बहो मातौ दिवसदशकं चापरः सप्त रात्रं पश्चिमत उदये दरादिना निवाकः। अस्तपेचदि
नानि बहः पुर्वतो दिनत्रयं वाकः पक्षं च बह इत्यर्थः। जीवागुरुः अन्यत्र च न्येते प्राक्पश्चादुदितः शुक्रं पंचतसदि नैशि
शुः विपरीततु वद्वतं तद्देवगुतं रीतः। एषोक्षाणा व्यवस्थामाह मिहः। बहो दर्शिताः काळा ये वात्ये वाधे केपि वा माहास्तत्राधि
काः शषोदशमेरादुताप दीतिः। पक्षमदनरत्नगा ग्यैः शुक्रो गुरुः प्राक् च पराक च वाक्ये। अर्धदशा वैतिषु सप्त रात्रं
वैगपुहूणा पुचपद्वपे च रापे च दशा विदिनं वदेतीति अस्तादरपवादः कासिरवैड नयहास्तादेव कृतो दोषो विश्वेश्वराक्ये

नि.प्र.प. विविधलिखितौ वाच्यवीथि । गोदावर्यां च गंगायां श्रीशैले ग्रहणद्वये । सुरासुरगुरुणां च मोक्षोद्देशेन विद्यते । ग्रहणद्वयेतन्निमित्तक
 ९० कुरुक्षेत्रयात्रादावत्यर्थः । तत्र च खलीसेतौ लङ् । उपप्लवशीतलभानुभान्वार्योदये वैकपितारख्यपञ्चा सुरासुरज्यास्तम
 येपि तीर्थयात्राविधिः संक्रमणचक्रस्तद्व्यलंबं कुना । मलमासे च त्रयविशेष उक्तो देमाद्रोपादे । अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशद्देवतोः उद्दिश्योपपदानेन पृथ्वीदानफललभेत् ।
 तानि च त्रयस्त्रिंशद्देवतां कस्य पात्रे निधाय च सद्युतसुहिरण्यचक्राह्वणाय निवेदयेत् । विष्णुरुपी सहस्रांशुः सर्वपापप्रणाशनः । अपूपा
 नप्रदानेन मम पापव्यपोहतु नारायणजगद्बीजभास्करप्रतिरूपकं व्रतं नानेन पुत्रैश्च संपदं चापि वर्धय यस्य हस्तगदावक्रं गरुडोय
 स्य बाहनं शंखः करतले यस्य समविभुः प्रसीदतु । कळाकाद्यादिरूपेण निमेषय त्रिकादिना । यावन्नयति भूतानि तस्मै कालात्मने नमः
 कुरुक्षेत्रसमादेशः कालः पूर्वद्विजो हरिः पृथ्वीसममिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम । मळानां विविशुध्यर्थं पापप्रणमनाय च । पुत्रपौत्राभिष्ट
 ध्यर्थं तव दास्यामि भास्कर । २ । मंत्रेणानेन यो रद्या त्रयस्त्रिंशद्देवतां कानां प्रामोति विपुला लक्ष्मी पुत्रपौत्रा हि संपदशति ॥ इति म
 मासवृक्रमकाक्रमद्वैतनिर्णयसिधौ मकमोसुनिर्णयः ॥ ॥ पक्षानिर्णयस्तु देवे मुख्यः शुक्रः पक्षः सप्तः पितृत्रैविशेष्यनशति
 माधवाक्तः । अथ तिथिनिर्णयः । तत्र तिथिर्द्वया । शुद्धा विज्ञातः । तिथिर्नित्यं तत्संबन्धरहिता शुद्धा । तदा हि तिथिर्द्वयः । वज्रशुद्ध्या

मसंदेहः । विधानिर्णयते तत्र सामान्यतो वेधमाह माधवैष्येदीनसीः पक्षद्वयेपि तिथयस्तिथिपूर्वौ लघो
 तर्ही त्रिभिर्मूहूर्तैर्विध्यंतिसामान्योयै विधिः स्मृत इति । देमाद्रिमदनरत्नादौ लुदिमुहूर्तौ युक्तः । उतैर्देवैस्तमा
 नोपि चैवास्तैरेवौ दिमुहूर्तौ त्रिरह्वसातिथिर्देवैकव्ययोरिति विच्छुधमोक्तः । दिमुहूर्तैश्चानुक
 ल्यः दिमुहूर्तौपि कर्तव्यायातिथिर्देहिगामिनीति दक्षेणापिशब्दोक्तः । अयं वेधः जातरेव संपलुत्रि
 मुहूर्तवेध एव यातिथिं समन्वयेयात् । संपलुत्रि नीपतिः सातिथिस्तदिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्तवया भवेदि
 ति स्कांदोक्तः । दीपकापि त्रिमुहूर्तगातुस कळासाये इति यानिलुः । व्रतोपवासस्नानादौ घटिके
 कापि भवेत् उदये सा । विद्याविपरीतानुपैतक इत्यादीनि वचनानि तानि वैश्वानराधिकार
 णन्यायेनावयवस्तु सा त्रिमुहूर्तप्रशंसापराणां तिथिविशेषे वेधविशेषः स्कांदेनागोहादशनादी

नि.प.प्र. पिनी ग्राह्यातिथिर्नक्तव्रते सरेति वक्तव्यं ॥ प्रदोषस्तु ॥ त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्वैवावस्तंगते सति ॥ नक्तं तत्र तु कर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चय इति
 मदनरत्ने व्यासोक्तं ॥ तत्रापि त्रिद्विंशत्येव कार्यं ॥ सार्थसंध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरिभास्वत इति स्कांदोक्तं ॥ त्रयस्य संध्यात्वात् तत्र च ॥ तत्र
 १२ शीमानि कर्माणि संध्यायां परिचर्या ॥ आहारं मेथुनं निद्रां स्वाध्यायं चतुर्थं कर्मिति मार्कंडेयनृत्तमिषात् ॥ मुहूर्तान्ते दिने नक्तं प्रव
 दंति मनीषिणः ॥ नक्षत्रदर्शनात् ॥ सन्ध्यागणाधिपतिमाधवीयुर्भाविष्यात् ॥ गोडास्तु ॥ प्रदोषोक्तमया दध्यधिकाद्वयमिष्यत
 तिवत्सोक्तं ॥ प्रदोषः संध्या च ॥ संध्याः संधौ महर्तः ॥ अदोस्तमया संध्या व्यक्ती ॥ ततानन्तरं कायवित्तं ॥ तेजः परिहृतिवत् ॥
 वधनेरुध्वौ दयैवावदिति राहोक्तं ॥ रिसाहुः ॥ तन्न अस्य संध्यावंदनान्ध्यायां द्यौर्वाहः ॥ अत एव तत्र खंडमेव संध्यात्वं मुक्तं ॥ ३५
 विज्ञानेश्वरणा यच्च मदनरत्ने नक्तस्य वैधत्याद्यगप्राप्तभोजनगोचरनिषेध इत्युक्तं ॥ तन्न विधीनिषेधा विरोधात्
 अन्यथा कपिं नृणां नित्यं त्रिभिर्घटिका नोदिसंनस्यत ॥ सार्थकात् नक्तं तु दिनद्वयप्रदोषास्पृशेत्तये अ
 न्यथा ॥ यत्परेषां तस्यादस्तादवगम्य तादिसंति जावात्किं वचनात् ॥ प्रदोषव्यापिनी न स्याद्विना कं विधीयते ॥ आत्मना दिगुष्णी
 द्यायामेदि भवति भास्करे ॥ तन्न तै नक्तमित्याहुः ॥ नक्तं निशि भोजनमिति स्कांदोक्तं ॥ यस्यादिनामपि मायादे मुक्तं न
 न

कुरी ॥
 तं निरायां ॥ तत्तदस्त्वाविधिसंयुतः ॥ पतिश्च विधवा चैव कुलसंविक्तरमिति तत्रैव स्मृतं ॥ तंतं तत्तत्तत्तत्
 मपुं विधवा पत्नक्षणां पुत्रवत् स्तरात्रैव ॥ अनाश्रमाप्याश्रमीत्यादयः लीकोपि पुत्रवन्निति संय
 होक्तः ॥ हरि नक्तविशेषः ॥ स्कांदो काकादशोऽस्य स्थासरा पुत्रा हरि नक्तं व्रतेति धिरिति ॥ अन्य नक्तं ॥ सेकोत्या
 तावपि रात्रावेव निषेधस्य रागप्राप्तभोजनगोचरत्वेन वैधावाधकत्वात् ॥ दिनद्वयव्याप्तौ परा उभयो
 र्यदिवा निध्याः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ॥ तत्रोत्तरं नक्तं स्यादुभयत्रापि स्तावत् इति काकादशो जावात्किं
 वचनात् ॥ अन्यपक्षे ॥ सक्तवन्निषेधः ॥ अत्र विशेषा मदनरत्ने गारुडे ॥ हविष्यभोजने स्नाने
 सत्यमाहारलाघवे ॥ आहारमध्यः शय्या नक्तं मा जीषडा चरेत् ॥ अग्नि कार्यैर्यत्कृति होमः इति नक्तं
 अध्यायचित्तं तु विशेषवचनाभावात् ॥ पवासवन्निर्णयः ॥ अथ नक्षत्रव्रते कांकि निर्णयः ॥ विष्णु
 मे उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन् स्तमियाद्रविकः ॥ पुज्यते यत्र वातारा ॥ निशित्येशो नासहतिमा

नि.प्र.य.

१३

धनीयेस्कोर तत्रैवोपवसेदक्षेयन्ति शीघ्रादधोभवत् उपवासयदर्शं स्यात्तद्विनक्षेकात्तयोः अ
धत्रतपरिभाषा तत्राधिनिरिणोमदनलेभविष्य अनग्नयस्तुयेविप्रास्तेषो श्रेयोविधीयते वतोपे
स्तनियमैर्नानादानैस्तत्र अनग्नियस्त्वा सुवोपेसविषयः अतएव देवक आ
हितग्निरनद्वौश्च ब्रह्मणे तत्रयः अश्वत्थ एव सिध्यति नैषां सिद्धिरनश्नत्वा एकादश्याहोतुवचनाद्
वातीति वक्ष्यामः शरदस्याप्यधिकारः शरदावर्णः श्वतुर्थोपि वक्ष्यामि नैषां सिद्धिरनश्नत्वा एकादश्याहोतुवचनाद्
षट्कारादिभिर्विनेतिव्यासोक्तेः एवं स्त्रीणामपियत्तुस्कोदे नास्त स्त्रीणां पृथग्यज्ञानव्रतनाशुपोषण
भर्तेशुश्रूषयैवैता लोकाणिष्टान्नजंति हि यद्वेभ्यो यच्च पिनादिकेभ्यः कुर्यान्नतोभ्यर्चनं सक्रियोच तस्या
हैवैस्यास्त्वैकान्यचितानादीभुंक्ते भर्तेशुश्रूष यैव आदित्यपुराणे नारीवत्त्वं कुज्ञाता भर्ता वापि स तेन वा

३३

मेतद्विग्रहकेषु च सर्वत्र तेषु संकल्पः

योगे

विकल्पो न वेत्त स्यात्करोत्यौ ध्वेदेदिकं ओ ध्वेदेदिकं पारलोकि के तन्न ननु ज्ञाविषये भार्यापुत्रुमेतन्नैव
तादीनां चरेत्सदितकालायुक्तैः अत्र विशेषा हरिर्विशः स्नानं च कार्यं शिरसः ततः फलमवाप्नुयात् स्नात्वा स्त्रीपातहत्या पातं विज्ञापयत् य
ती तथा गृहीत्वा दुर्वरपात्रं सकुरांसाक्षतं तथा गोशं गौशं पुण्ड्रं सिंहाग्रं गृहीत्वा त्रिजलं ओ दुर्वरं ताम्रं मृगं ततो भर्तुः सती दद्या
त्स्नानं तस्य प्रयत्नस्य च आत्मनश्चाभिषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलं उपवासं पुकेर्तव्यं विधिश्च भारते गृहीत्वा दुर्वरपात्रं वारिपूर्णं मुदं
मुखः उपवासं तु गृहीत्वा यद्यदा संकल्पयेद्दुःखः अथ व्रतार्थं न कालः मदनं न गार्ग्यः अस्तं गते गुरोश्चुके बाले दृढं मलिमु
वे उद्यापनमुपारंभं व्रतार्थं नैव कारयेत् स्नानं मालायां सामसौम्यं गुरुशुक्रवासराः सर्वकर्मसु भवन्ति सिद्धिदाः भानुभौमशनिवा
सरेषु च प्रोक्तमेव चतुर्कर्मसिद्धिदाः तथा विकृष्टं संज्ञाददये च योगात्तपामानेष्टः खलु पाद आद्यः सर्वेष्टिस्तु व्यतिपातनामा सर्वोपा
हः परिघस्यार्धं तिस्रस्तु सवज्रे व्याघातं सप्तनवपञ्चशतं गण्डेति गण्डं च षड्वनाञ्चः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः तथा संयुक्त
रुष्टे ग्निदिशयो रुध्वं सप्तमी चः शुक्ले वैश्याः रुध्वं भद्रा प्राग्वत्सु पूर्णयोः श्रीपतिः न सिद्धिमायाति हते च विष्ट्या विप्रादिषु
तादिकं मन्त्रसिद्धिं व्यवहारसमुच्चयः दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिका पञ्चकपरं हरिश्च सप्तम्यां द्विदशघटिकां त्रिघटिकां तृतीयां
कायां स्वयं प्रघटिकाभ्यः परं भवं शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्यां स्तु विरमेतत्रैव सर्पिणी तु सिते पक्षे हस्तं च वतुष्टं च कर्कशं

नि ३५० पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं हश्चिक्या पुच्छमेव च। माधवीये। विष्टिर्यदाह निति थैरपराधजाता पूर्वाधजा निशितदा शुभदा च पुच्छ। ब्रह्मयामके। दिन
 २४ मद्रा यदारात्रौ रात्रिभद्रायदादिव। नन्याज्या शुभकार्येषु प्राङ्मुख्यपुरातना। श्रीपतिः। षड्योस्ततो द्वादश रात्रौ करान्धपुरदरा द्वाति नवक्रमण।
 पूर्वाधमिध्यापरभागयुजि विष्टिः। विष्टिः स्मृतानि। व्रतारं भवविशेषामदनरत्ने सत्यव्रतोक्तः। उदयस्थातिथिया दिनभवे दिनमध्य
 भाके। सार्वज्ञानव्रतानां स्यादहोरात्रि। नापनमिति। देवलः। अभुक्ता प्रातराहारं स्नात्वा वस्य समाहितः। सूर्याद्यो देवताभ्यश्चोभिव्यव्रतमान
 रेत। मदनरत्ने भविष्य। क्षमासत्यं दयादानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। देवपूजाभिदेवर्षसंतोषस्तयवर्जनं। सर्वव्रते धर्मः सामान्यादशधा
 स्मृतः। विष्णुधर्म। तज्जप्य जपन ध्यानं तत्कथाश्रवणादिकं। तद्वर्चनं वतनो मकीर्तनं श्रवणादयः। उपवासकृतान्ते गुणाः। प्राक्तामनीषिभिः।
 पृथ्वीचंद्रोदयं अग्निपुराणे। स्नात्वा व्रतवता सर्वव्रतपुत्रतस्मत्तैः ६। प्रज्याः। सुवर्णमय्याद्याः स्वशक्त्या भूमिशाधिना। जपहोमश्च सामान्यं
 व्रतान्तेदानमेव च। वतुविशद्वादशावापं ववात्रय एव च। विप्रभाज्या यथा शक्तितेभ्यादद्याच्चदक्षिणा। अत्र विप्रा इति पुत्रिगतिदेशात् २४
 मांस एव भोज्या। न तु तस्त्रियः। एवं स हस्य भोजनादावपि। विष्णुपेशोपस्य प्रमाणांतरं विना युक्तत्वात्। अतएव द्वायं जमानयो। प्रतिपदं
 कुर्याद्देवभ्यो यजमानेभ्यः इत्यादौ विष्णुपेशोपायागास्यभ्यामप्रायश्चित्त्वे वक्तुं वानसं भवतीत्युक्तमाचार्यैः प्रायश्चारिणां। एतेन कस्य
 ब्राह्मणस्याहत्या भोजनं परास्तं। वैकुण्ठस्यैकपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनादप्यभावादित्यत्र विस्तरः। व्रतमूर्ते यो व्रतदेवता प्रति
 त्य

भास्ते ५

मा॥ प्रतिमास्वरूपं च मदनरत्ने भविष्ये। अनुक्त इव्यतस्मिन् देवता प्रतिमानं प। सौवर्णं राजती ताम्री वृक्षजामाति कीवथा। वित्रजा पिष्टले
 पोथानिजवित्तानुसूत॥ आमापात्पलपर्यंतं कर्तव्या शास्त्रवर्जितः। तत्रैव ब्राह्मि। आज्यं इव्यमनादेशे जुहोति पुष्टिधीयते। मंत्रस्य देवता
 याश्च प्रजापतिरिति स्थितिः। व्रतोद्यापनानुक्तो तु पृथ्वीचंद्रोदयनंदिपुराणे। कुर्याद्दिवापत्तंतस्य समामोयद्विदितं। उद्यापनं विनायत्तुत
 इतं निःफलं भवति। यदि वाद्यापनं नोक्तं व्रतानुगुणतश्चरति। वि। तानुसारं तोदयादनुक्ताद्यापनव्रतं। गाश्चैव कावचं नंदद्या इतस्य पाप
 र्त्तये। इथावप्रवानयस्तु गृह्णाति मनुजः शुभा। अदत्त्वादक्षिणा पापः स्याति नरकं भवे। वेदापनिषदे वैवस्वकर्मस्य दक्षिणा। सर्वत्रुम
 योद्विष्टाभूमिर्गावो धका वनं। वैकुण्ठापः। शिवेन त्रैलोक्यं समाद्रुतं पितृवल्लभं। अमंगलं तद्यत्नेन देवकार्येषु व्रजेयत। देवीपुराणे। व्रते वतीर्ष
 ध्ययने श्राद्धेपि विशेषतः। परान्न भोजनादवियस्यान्नं स्यतत्फलं। पृथ्वीचंद्रोदयग्नपुराणे। नित्यस्ना। श्रीमिताहोरात्रुदेवदिजावकः
 क्षारं क्षौद्रं च लवणं मधुमांसानि च। क्षारास्तु तत्रैवाक्ताः। निलमुद्रा हतेशिब्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ। धान्यकंदेवधान्यवशमीधान्यत
 थैक्षरं। स्विन्नधान्यं तथापण्यं। गणः स्मृतः। गोधूमानां तु तत्रैव प्रतिप्रसवः। त्रीहिषाष्टिकमुद्राश्च कलायाः सतिलं पयः। श्यामा
 काश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रतं। कुरमांडाला वृषात्तकिपालं कीज्यादितकास्त्यजेत। वतुनैः संपन्नं कृणाः शाकंदधिचतुर्भक्त
 श्यामाकाः शालिनीवारा। यावकं निलतंडुलं। हविष्यव्रतनक्तादावग्निकायादिकेदितं। मधुमांसविहायान्यद्रव्यं
 हितमीदृशमिति। शमीधान्यं माषादि। पालं मध्यदेशे पांडितप्रसिद्धं। ज्यास्तिका कोशातकी। मिताक्षराया गोतमः। वतुभेदां सक्तुं कृणा

नि.प्र.

१५

वकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि रूषीं व्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि पयोदधिघृतं पंचगव्यमिति । अन्ये च विशेषा एकादशी वा तुर्मास्यादिप्रक-
रणे वक्ष्यन्ते । गृहीतव्रतस्याग्रे तु मदनरत्ने व्यासः । पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो न चरेत्काममादितः । जीवनं भवति तदा लोभः -- पित्रायते । तत्र प्रा-
यश्चित्तमुक्तं पृथ्वी चंद्रोदये । अग्निः सूर्यायः । क्रोधात्प्रमादालोभाद्वा व्रतभंगो भवेद्यदि । दिनत्रयं न भुञ्जीत मुञ्चन् शिरसस्तथेति । प्रायश्चि-
त्तात्मना दत्तिकांतव्रतानुष्ठानं न कर्तव्यं । अन्ये च । अतिक्रान्तमपि व्रतं कार्यमेवेति शक्यं पाणि । एतच्च शक्तिविषयः । अशक्ते तु काळमाहापुराणा-
न्ते । उपवाससमर्थश्चेदेकं विप्रतर्जयितुं । तावद्धनादिवाद्याहुं कस्यदिगुणं तथा । भुक्तः कृतभोजनः । आश्रमविनेति शेषः । सदस्यसंलि-
तां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमानः । कुर्याद्वा दशसंख्याकान्यथा शक्त्योत्तरान्नरिति । मदनरत्ने वा यवीवि । द्रव्यदानोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यस्य-
यं । तथा परार्के देवत्वं । ब्रह्मचर्ये तथा शौचस्य मामिषवर्जनं । व्रते स्तेयानि च त्वारिविदधानीति निश्चयः । मात्स्यः । तस्मात्कृतोपवासनत्वा-
नमत्यंगपूर्वकं । वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं नृप । अन्ये च नियमास्तत्रान्वेषणीयाः । अथ स्त्री व्रतेषु विशेष उच्यते । व्रतहना-
द्वा व्रतकांडे गच्छेत् । गंधालंकारतो बूलपुष्पमात्मानुलेपनं उपवासेन दुष्यति । दंतधावनं भजनं मिति । इदं च समर्तुं कौपवासविषयः । अंजनं च
सतांबूलं कुंकुमरक्तवाससी । धारयेत्सोपवासापि अवैधव्यकरं यतः । विधवायति मार्गेण कुमारी वा यदृच्छयति तत्रैव भविष्यात् । तथा
विष्णुधर्मः । सर्वेषु तूपवासपुपुमा-वाथ सुवासिनी । धारयेद्दत्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च । विधवा शुक्लवसनमेवमेव दिधारयेत् ।

मनुद्वि । पुण्यालंकारवस्त्राणि गंधधूपानुलेपनं । उपवासेन दुष्यति । दंतधावनं भजनं । मदनरत्ने व्यासः । दंतधावनं पुष्पादि व्रतेषु स्या-
नदुष्यतीति । यद्यपीदं सर्वोपवासविषयं प्रतीयते तथापि शिष्टाचारसौभाग्यर्थः । क्रियमाणेन वरात्रि रात्राद्युपवासविषयमेव न त्वे-
कादशादिविषयः । असहजलपानाद्वा सहजौ बूलचूर्णेणात्र । उपवासः प्रणश्यति दिवा स्वापञ्चमेथुनात् । इत्यपरां देवलं न तन्निषधा-
तनवास्यं पुविषयत्वेन सावकाशत्वात् स्त्रीणां तांबूलादिप्राप्नोति तिकां । तांबूदिप्रापकस्यैवैकादशीतरविषयत्वेन वैपरीत्यस्य । पिसुव-
त्वात् । यत्तु हरिवंशः । अंजनं रोचनं चैव गंधाक्तमनः सस्तथा । व्रते चैवोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् । शिरसाभ्यंजनं सोः नैवमतत्प्रशस्यते ।
नपादयो नेगात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृतेति तत्रैवात्तु पुण्यक व्रतविषयं न तु सर्वत्र प्रवृत्तविरोधादिति मदनरत्ने उक्तं । तत्रैव । अथ प्रपा-
तोरोपश्रुकलहस्यकृतिस्तथा । उपवासः कृतोऽपि सद्यो भ्रंशयति स्थिरं । स्थिरमित्यपेक्षणा । मदनरत्ने शिवधर्मः । दानं व्रतानि नियमाः ।
न ध्यानं कृतं जपः । यत्नेनापि कृतं । अथ स्तुतकोटो निर्णयः । तत्र शो वस्त्रा शौचयोः सर्वस्मार्तकर्म-
निवृत्तिः । निबंधेषु स्पष्टं । गोडां । तां शोवादावपितामाहुः । जानूध्वं क्षततजाः तानि सुकर्मनवाचरेत् । नैमित्तिकं च तदधः सव-
इत्तानवाचरेत् । स्तुतकवसमुत्पन्नचरकर्मणि मैथुने । धूमोदारे तथा वातो नित्यकर्माणि सत्यजेत् । द्रव्यभुक्ते वजीर्णे च नैव भुक्ता-
पिकिंचन । कर्मकुर्यात्तरो नित्यं स्तुतकमृतकं तथा । तत्कालिकोपराणात् । वस्तुतस्तु पूर्वदेवीपूजापक्रमान्तां विषयत्वमस्य त्रिपुक्तं

नि.प्र. प्रतीमः। तथा हेमाद्रौ पात्रे। गभिणीस्तुतिकादिश्च कुमारीवाथरोगिणी यदाः शुद्धातदानेन कारयेत्प्रयुता स्वयमिति। पुंसोप्ये
 १६ षविधिः। लिंगस्याविवक्षितत्वात्। तेन यस्मिन्व्रते यत्पूजा कृतं तदन्वयेन कारयेत्। शरीरनियमान्कुर्यात्स्वयमिति हेमाद्रौ व्याच-
 र्यो। मदनरत्ने। पूर्वसंकल्पितं। तत्सुननियतव्रतैः। तत्कर्तव्यं नरे। शुद्धातानां न विवर्जितं। माधवी चैको मे। काम्यापवासे प्र-
 कृतं त्वंतरामृतसूते। तत्र काम्याः। कुर्याद्दानां न विवर्जितमिति। नवरात्रे विशेषं वक्ष्यामः। एवमजस्वलापि। यत्तु सत्यव्रतः। प्रारब्ध-
 दीर्घतपसां नारीणां यद्भोजनं भवेत्। न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः। कदाचनेति तत्प्रतिनिधिना कारयेदित्येतत्परं। तदुक्तं मदनरत्ने मात्स्य-
 अंतरातुरजोयोगे पूजामन्वेन कारयेदिति। प्रतिनिधयश्च निर्णयान्ते पठनीयसि। व्रतं कुर्यात्पतेर्भायाभायाया अपि तिष्ठतं। असाम-
 थ्यं पतिस्तान्भ्यां व्रतभंगो न जायते। स्कां देवि। पुत्रं वा विनयोपेतं भागिनी। आतरे तथा। एषामभाव एवान्यब्राह्मणं वा नियोजयत का-
 स्यात्। पितृमातृभ्यां पतिगुर्वर्थे विविशेषतः। उपवासं प्रकुर्वाणः। पुं पश्यं शतगुणं लभतः। मातामहादीनुद्दिश्य उपोषणे किमत्र फलं। म-
 दनरत्ने प्रभासरवदे। भर्ता पुत्रः पुरोधः श्वभ्राता पत्नी सरवापि च। यात्रायां धर्मकार्यं पूजायंते प्रतिदस्तको। रभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं
 वेत्। तत्रैव वायवीये। स्वयमेव तु मशस्तु श्वत्कारयित्वा पुरोधसा। शुद्धं सर्ववर्णसंधारणं अविशेषात्। यत्तु कश्चिदाह। शुद्धस्य ब्राह्मणा-
 दिरेव प्रतिनिधियुक्तो न शूद्रः। जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रज्ज्या मंत्रसाधनं। विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलमिति मनो विवर्धनादि

१६

तित्तुल्यं। प्रज्यादीनां शूद्रसंभवात्। विषये प्रियदर्शनादिति न्यायेनास्य ब्राह्मणादिवर्गो वरत्वात्। ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात्कर्म
 किंचन। स तं जातिमवाप्नोति इह लोके परत्र चेतिकाले हन्यो मरीचिनिषेधाच्च। वस्तुतस्तु संपूर्णता वाचनमात्रमत्रोच्यते इति। प्रति-
 निधेः कावार्त्तं त्यज्यते। अत्र विशेषमाह त्रिकांडमंडनः। काम्यप्रतिनिधिर्नास्ति नित्येनेति केचन। काम्यपुपकमाहर्ध्वे केचित्प्रतिनि-
 धिं विदुः। न स्यात्प्रतिनिधिर्मंत्रः स्वामिदेवान्मिकर्मसु। स्पृष्टे शक्यो नास्ति नारणो रग्निरवसा। नापि प्रतिनिध्यात्प्रतिनिधि इवस्तु कर्म-
 तादिरूप्यके दिस्तेषु। न स्वामित्वस्य भायायाः। पुत्रस्य देशस्य कालस्य अग्नेर्देवतायाः। कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिर्भवत इति। अयं व्रतादि-
 निपातो निर्णयः। तत्र प्रतिनिधिद्वयसंनिपाततत्राक्तदानदामादिकर्मणामुच्यते। आविर्भाते यत्र तु नैके कर्मत्वादो विरोधस्तत्र प्राथ-
 म्यादेककर्तृकार्ये। न परंपरान्तिथोगोणकाले कार्यं। समकालीना वस्तुव्रतादौ त्वेकस्वयंकृत्वा न्यद्रायादिना कारयेदिति माधवः। य-
 त्तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्ये पारणमया भोजनं प्राप्तं। भूताद्यम्यादिवा भुक्त्वा निशि भुक्त्वा च पूर्वेण। एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चाद्रायणं च
 इति निषेधश्च। तत्र पारणमया भोजनं। यत्र निषेधस्तत्राग्राह्यं भोजनं विषयः। एवमहम्यादिनक्तव्रतसंक्रांत्यादौ रवौ संक्रष्ट-
 तुर्थं चिरात्रा भोजनं। यत्र वस्तुम्यादौ दिवा भोजनं निषेधः संक्रमेवरात्राविति निषेधद्वयं तत्रोपवास एव कार्यः। यद्यपि पुत्रिण उपवासो निषि-
 दस्तथाप्युपवासनिषेधतु भद्रं किंचित्प्रकल्पयेदिति वचनात्किंचिदुद्देशयित्वा उपवासः कार्यः। चाद्रायणमध्ये एकादश्यादौ तु भोजनं का-

[illegible]

रंभाख्यं वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विज्मसतम । अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते इति ब्रह्मवेत्ताति । गौरी व्रते तु विशेषमाह माधवः । मुहूर्तमात्रस
त्वेपि दिने गौरी व्रते परा । शुद्धाधिकाया मध्यवंगणयोगप्रशंसनादिति । चतुर्थ्यापि सर्वमते गणेश व्रतातिरिक्ता परैवायुम् । ताक्यात् । एकादशीतथा
षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुता इति माधवीये दृष्टव्यमिति । नागचतुर्थी तु मध्याह्न्यापि नीचवर्मायु
ता च ग्राह्येति निर्णयामृतमाधवनात् । गणेश व्रते तु तृतीयायुतेव । चतुर्थी तु तृतीयायामह पुण्यफलप्रदा । कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्सगणनायस्य तोषि
णीति हेमाद्रौ ब्रह्मवेत्तात् । माधवीये गणेश व्रते मध्याह्न्यापि नीमुख्या । चतुर्थ्या गणनायस्य मातृविद्वा प्रशस्यते । मध्याह्न्यापि नीचेत
स्यात्परतश्चेत्परं नीतिदृष्टस्पतिवचनात् । पातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत्तथेति तत्कल्पे मिथानात् । तेन परदिने सत्त्वं परा । अन्यथा प्र
सुक्तं । वस्तुतस्तु यत्र भाद्रशुक्ले चतुर्थ्यादौ गणेश व्रतविशेषे मध्याह्ने पूजा कृता तादृश्याण्येव प्रागुक्तवचनानि न तु सर्वविषयिकाणि । संकष्टचतु
र्थ्यादौ बहूनां कर्मकालानां - पत्ने । तमसर्वत्र गणेश व्रतपूर्ववसिद्धिः । संकष्टचतुर्थ्यातिबुद्धौ दयव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये सत्त्वं मातृयोगसत्त्वात्
पूर्ववैतिके वित् । अन्ये तु दिनद्वये वस्तुतस्तु त्रयादिरूपस्य तृतीयायोगस्याभावात्परदिने माधवोक्तमध्याह्न्यापि सत्त्वात् संपूर्णत्वाच्चंद्रोदये
यदानस्याद्यदि वापि दिनद्वये । प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या चतुर्थी संकटव्रते । दिनद्वयेपि वर्तेत चतुर्थ्याविधुदये । परैव व्रतिभिः कार्यगणनाय
परायणै रिति धर्मप्रवृत्तौ वचनात्परंत्यावक्षते । दिनद्वयेतदभावे तु परैव । पंचमी तु माधवमते सर्वापि पूर्वा । चतुर्थी संयुता कार्यापि

नि.प्र.प १८ वमीपरयानतु। देवेकर्मणिपित्रेच शुक्लपक्षेतथाऽसितइतिहारीतोक्तेः। हेमाद्रिमेतत्कृष्णापूर्वासितापरा। कृष्णापूर्वयुतासितापरयुता
 स्यात्पंचमीतिदीपिकोक्तेः। वस्तुतस्तुहारीतोक्तिरुपवासविषया। प्रतिपत्पंचमीवैवसावित्रीभूतपूर्णिमा। नवमीदशमीवैवनीषायाः परसं
 युताइतिब्रह्मवैवर्तत्वे। यत्तु पंचमीतु पूर्वकर्त्तव्याषष्ठीयुक्तातु नारदेत्यापस्तंबीयंतन्नागपूजाविषयमित्यनेतभट्टनिर्णयान्तादयः। वमत्का
 र्विंतामणौ। पंचमीनागपूजायांकार्याषष्ठीसमन्विता। तस्यांतुनुषितानागास्तरासचतुर्थिकेति। तेननागपूजादोपरेव। यत्तुमदनरत्नेदि
 वोदासीये। आवणपंचम्यतिरिक्तापूर्वैकत्वे। आवणीपंचमीशुक्लसंप्रोक्तानागपंचमी। तांपरित्यज्यपंचम्यश्रुतयैः। सोहिताहिताइतिसंग
 होक्तेः। गणेशस्कंदयोगाभ्यां क्रमाभागेः शुभोशुभः। मित्रा मित्रे तयोः पत्रनागानामाखुवर्दिणावितिषट्त्रिंशन्मतात्रयोथियुतात्वमुक्तं
 तदुपासादिविषयः। षष्ठीसर्वमतेस्कंदव्रततिरिक्तापरेव। युग्मवाक्यात्। नागविद्वानेकत्वेव्याषष्ठीनैवकर्मनेतिस्कांदात्। निर्णयान्तात्।
 षष्ठीचसप्तमीवैववारश्चैवशुभालिनः। योगोयपन्नकोनामसूर्यकोटिग्रहसमः। सप्तमीपूर्ववैयुग्मवाक्यात्। पृथ्यायुतासप्तमीचकर्त्तव्यात्।
 तसर्वदेतिस्कांदात्। अष्टमीतुसर्वमतेकृष्णापूर्वसितापरा। व्रतमात्रेष्टमीकृष्णापूर्वशुक्लाष्टमीपरेतिमाधवेक्तेः। पर्युक्तशुक्लाष्टमी
 पूर्वयुक्तेकृष्णेतिदीपिकोक्तेः। शिवशक्त्युत्सवेष्टमीकृष्णाप्युत्तरा। पक्षद्वयेप्युत्तरेशिवशक्तिमहोत्सवइतिमाधवेक्तेः। दिवोदासीयेभविष्य-
 पदावायासिताष्टम्याबुधवारोभवेत्कृत्वि। तदातदाहिसायाद्याएकभक्तैरानेष्टप। मध्याकालेतथावैत्रेप्रसुप्तजनानेन। बुधाष्टमीनक

त्वेवाहंतिपुण्यपुराकृतं। नवमीतुसर्वमतेपूर्वयुग्मवाक्यात्। नकुर्यान्नवमीतातदशम्यातुकदाचनेतिस्कांदात्। दशमीतुपूर्वपरवेतिहे
 माद्रिः। कृष्णापूर्वोत्तराशुक्लादशम्येवव्यवस्थितिः। शितिमाधवः। वस्तुतस्तुमुस्यानवमीयुतेवग्राह्या। दशमीतुप्रकर्त्तव्यासदुर्गाद्विजेसत्तमेत्याप
 स्तेबोक्तेः। यत्तु संपूर्णादशमीकार्यापूर्वयापरयाथवेति। अंगिराक्तं तन्नवमीयुक्तालानेओदयिकीयाद्येवैवैयं। अथैकादशी॥
 तत्रैकादश्युपवासोद्धेयो। निषेधपरिपालनात्मकोव्रतरूपश्च। तत्राद्यः। नरांवेनपिबेत्तोयंनखादेत्कर्मसूक्तो। एकादश्यांनभुंजीतपक्षयो
 भयोरपीतिकोर्मदेवलाद्यत्तः। अग्निपुराणेपि। गृहस्थोब्रह्मवर्षास्वआदितान्निस्तथैवच। एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोऽरुभयोरपीति। नवात्रप
 र्युदासेनव्रतविधिः। तद्धेतुव्रतादिशब्दाभावात्। व्रतरूपस्तुब्रह्मवैवर्ते। प्राप्तेहरिदिनेसम्यग्विधायनियमनिशि। दशम्यामुपवासस्यप्रकु
 र्याद्वैस्त्वव्रतनिति। इदंविश्वस्तु। दिभिरपि कार्यं। वैष्णवावाथशैवोवासोराष्यत
 समाचरेदितिसौरपुराणात्। सोपिह्ये। नित्यः काम्यश्च। उपोष्यैकादशी। नित्यपक्षयोऽरुभयोरपीतिगारुडोक्तेः। पक्षेपक्षेचकर्त्तव्यमेकादशा
 मुपाषणमिति नारदेक्तेः। अनित्यतायुक्तेः। द्विदुसायुज्यश्रियंसंततिमात्मनः। एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोऽरुभयोरपीतिकोर्मदिषुफलक
 तैश्चकाम्यता। उभयेकादशीव्रतंनगृह्यते। तिरिक्तानामेव नित्यं। गृहस्थस्यतुशुक्लायामेवव्रतंनित्यंनकृष्णायामेवव्रतंनित्यंनकृष्णायामेवव्रतंनित्यं
 रुभयोरपि। वनस्थयतिधर्मोयिशुक्लामेवसदागृहीतिदेवलोक्तेः। नवानेननिषेधपालनमेववनस्थयतिविषयेउपसंक्षिप्यते। नतुव्रतमितिवाच्यं
 अस्यपर्युदासेनव्रतविधिपरत्वात्। अन्यथापूर्वोक्ताग्निपुराणवचनेनिषेधपालनगृहस्थस्याधिकारोक्त्याविरोधः स्यात्। निषेधस्यनिवृत्तिमात्र

नि-प्र १५ फलत्वेन विशेषानपेक्षणादुपसंहारायोगात्। अभावस्य धर्मत्वाभावाच्च। तस्मादेनेन सर्वेषामेकादशीव्रतविधायिनां सामान्यवाक्यानां वन
स्थयतिविषयमुपसंहारात् नृहस्त्वस्य कृष्णायानित्यव्रतप्राप्तिः। कथं संक्रांत्या तर्हि सुपवासं च कृष्णकादशीवासरे चंद्रसूर्यप्रदेवेन न कुर्यात्पु
त्रवानृगृहीतिनारदादिवचनेषु कृष्णानिषेधप्राप्तिभावादिति चेत्। शयनीबोधिनीमध्ये या कृष्णेकादशी भवेत्। सेवापाष्यागृहस्त्वं
न नान्या कृष्णा कर्त्तव्येति पादो गृहस्त्वस्य आषाढीकार्तिकी मध्यस्थया कृष्णा विहिता सा पुत्रवतो निषिद्धेति। य- कृष्णायानाविधिः। सर्व
विधितो वनस्थयतिषूपसंहारात्। निषेधः। प्रास्यभावात्। शयन्यादिवाक्यत्वपुत्रगृहिगोचरमित्यनंतमद्वेष्टमात्रादिपुंथाः। दीपिकापि॥
अशितानुशयनीबोधोत्तरस्थाप्यथो न स्यात्सात्मजिनोपति। मदनस्तत्र भविष्यति। यथाशुक्ला तथा कृष्णा द्वादशी मे सदा प्रिया। शुक्ला गृ
हस्त्वेः कर्त्तव्या भोगसंतानवर्धिनी। मुमुक्षुभिस्तथा कृष्णानेततेनोपदेशितेति। निषेधपालने काम्यव्रतं च सर्वे कृष्णायानां सर्वगृहिणां भवत्येव।
पुत्रवांश्च सभायश्च बंधयुक्तस्तथैव च। उभयोः पक्षयोः काम्यव्रतं कुर्यात्तु वै प्रवृत्तिमिति नारदोक्तेः। एतच्च सर्वकालादर्थोक्तं। विषवाया वनस्थ
स्य यतश्चैकादशी द्वय उपवासो गृहस्त्वस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः। भुवो निषेधः कृष्णायानां सिद्धिस्तस्य ततो व्रते इति। प्राच्यास्तु वै प्रवृत्तिगृहस्त्वा
नां कृष्णायामपि नित्यं। नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः। पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणं। सपुत्रश्च सभायश्च सजनो भक्ति
संयुतः। एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि। तिनारदोक्तेः। पुत्रशब्दश्चापत्यमात्रवचनः। नारायणहत्तो पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्य

त्रपुत्रवाचित्वोक्तेः। अनयद्वन्द्वपुत्राणीति लिंगात्। पुमान्पुत्रे जायते इति श्रुतेः। उपवासनिषेधे विशेषो वायवीये उक्तः। उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं
किं विसृज्यते। न दुष्यत्युपवासिन उपवासफलं लभेत्। भक्ष्यं च तत्रैवोक्तेः। नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथांबुवाज्यं। यत्पु
त्रगव्यं दिवा पिवायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं चेत्यलं। तत्र दशमीवेधो द्विधा। अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधश्चेति। आद्यो गारुडो दशमी
शेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः। नैवोपोष्य वेत्तुवेन तद्दिने कादशीव्रतमिति। अरुणोदयस्वरूपं च माधवीये स्कांदे उदयात्प्राक् च तत्सप्तघटिका अ
रुणोदय इति। यद्यपि उदयात्प्राग्यदा विप्रमुहूर्तं द्वयसंयुताः। संकीर्णैकादशीनाम तत्रैवोपवेत्तुं हृदीति गारुडे सौरधर्मो दिवचनं। यत्र भविष्य
आदित्योदयवेळायाः प्राङ्मुहूर्तं द्वयान्विता। एकादशी तु संपूर्णो विद्वान्यापारकीर्तिरिति। तदप्युपसंहारन्यायेन दंडवतुष्टयपरमेव।
हेमाद्रावप्येवं। यत्तत्र त्रयैव वेत्तुं चतस्रो घटिकाः। प्रातररुणोदयनिश्चयः। चतुष्टयविभागो त्रवेधादीनां किलोदितः। अरुणोदयवेधः स्यात्सा
धं तु घटिकात्रयं। अतिवेधो द्विघटिकः। प्रभातं दर्शनाद्वेः। महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यते को निदृश्यते। तुरीयस्तत्र विदितो योगः सूर्योदयो बुधोरिति।
तदप्येव --- रुणोदयवेधविशेषपरमेवेति माधवीये मदनरत्ने च। अंत्यस्तदयवेधः। तथान्येपि हेमाद्रौ माधवीये वगारुडे उदयात्प्राक् त्रि
घटिका व्यापिन्येकादशी यदि। संधिर्धेकादशीनाम वर्ज्येयं धर्मकांक्षिभिः। उदयात्प्राग्मुहूर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा। संयुक्ते कादशी
नाम वर्ज्येयं धर्मदृष्टे। हेमाद्रौ रात्रेरत्योष्टमो भागोऽप्युक्तः। निशः प्राते तु यामाधौ देववादित्रवादने। सारस्वतान्यध्ययने चारुणोदय

नि.प्र.प. अतश्चिस्मृतेः। अत्रैके। एषां सर्वपक्षाणां मुहूर्तद्वये। कोडीकाराभिः। प्रांते इति वचनाच्चरात्रिमानवशात्साध्वीवदंदादयोनेकेऽरुणोदयाः। तदा
 २० हरेमादिः। साध्वीघटिकात्रयोक्तिरस्याविंशतिघटिकामानरात्रिविषया। महत्तरास्तुरात्रीरेष्यचतस्रोघटिकाइत्युक्तमिति। तत्र अरुणा
 द्यशब्दस्यानेकार्थत्वापत्तेः। नवमुहूर्तद्वयमर्थः। दंडद्वयैकमुहूर्तौदिवेधानां तथाप्यनुपपत्तेः। न हितेषां यामार्धत्वमरुणोदयत्वं वास्ति। मुहूर्तद्व
 यस्य यामार्धस्य च चतस्रोघटिका इत्यनेनोपसंहाराच्च न तदर्थः। न च साध्वीघटिकात्रयमित्यनेनापि तदापत्तिः। सशंक्यातेन चतुर्दशवेध
 स्थैवोक्तेः। चतुर्दशवेधघटिकादशमीसत्वेदिवेधस्तदर्थः। घटिकादौ तदयोगाच्च। यत्तु मतं। कियतारुणोदयवेध इत्यपेक्षायां साध्वीघटिका
 त्रयमरुणोदयवेधघटिका तान्यूनदशमीसत्वेन दोष इति। तन्मुहूर्तद्विदंदादावपि तदापत्तेः। दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः। नैव सा
 ध्वीवेधवेन तदिहैकादशव्रतमिति गारुडेभविष्येन योगमात्रनिषेधात्। नारदीयेपि। लवेवेधेपि विप्रदशम्येकादशीत्यनेन। सुराया बिंदुनास्
 रं गांगां भद्रानिर्मलं। स्कंदेपि। कलाकाद्यादिगत्येव दृश्यते दशमीविभो। एकादशीप्रकर्तव्यं तदा जन्कदावनेति। माधवोप्याह। साध्वीका
 लादिवेधो रूणोदयवेधे स्योदयवेधे च मान इति। निगमेपि। सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्यैव कश्चित्। अतएव माधवेनारुणोदयादंडेऽस्मद
 शमीस्पर्शसंपृक्ता। कुरुनघटीयोगे संदिग्धा। मुहूर्तव्याप्तौ संयुक्ता। उदये संकीर्णेत्युक्ता। अरुणोदयवेधोऽयं दशमीयदिसंगता संपृ
 क्तेकादशी। तांतुमोहिन्येदत्तवान्प्रभुरिति गोभिलाथकतेः। पूर्वोक्तगारुडोदयसामान्यतो विशेषतश्चारुणोदयश्चारुणवेधो निषिद्धः॥

२०

यत्त्वष्टमभागे रूणोदय इति हेमाद्रिणोक्तं यच्च महत्तरात्रीरिति तत्परमतं स्वयमेव दर्शितं। अंतरेषु क्तं। वेधतारतम्यं दोषतारतम्यात्। दु
 पपद्यते इति। दोषतारतम्यं च प्रायश्चित्ततारतम्यादवगम्यते। तत्रोक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे। अज्ञानाद्यादिवा मोक्षुर्वन्नेकादशीनरः। दशमी
 शेषसंयुक्ता प्रायश्चित्तमिदं चोत्तरं। कुरुपादेन रश्मीर्वा गंच दद्यात्सर्वसकां। सुवर्णस्यार्धकंदेयं तिलद्राणसमान्वितं। विध्यंतरं तत्रैव
 । ब्राह्मणान् भोजयेत्त्रिंशत्तुल्यं दद्यात्सर्वसकां। धरणस्यार्धकंदेयं तिलद्राणमथापि वेति। अत्र वेधतारतम्यादवस्थेति हेमाद्रिः। न
 शः प्रांते इत्यपि दोषाधिक्यार्थमेव। तस्माच्चतुर्घटिकात्मका एवारुणोदयमिति सिद्धं। तेन षट्पंचाशदंडानंतरं दशमीप्रवेशोऽरुणोदयवे
 धोक्तो भवति। अंत्योपितत्रैव काण्वेनोक्तः। उदयोपरिविद्धा तु दशम्येकादशी यदि। दानवेभ्यः प्रोणनार्थं दत्तवान्या कशासन इति।
 स्मृत्यंतरेपि। दशम्याः प्रांतमादाय यदेति दिवाकरः। तेन स्पृष्टं हरीदिनं दत्तं शुभा सुरायवेति। तेनारुणोदयवेधो वेधविविधः। तद्वाक्येषु
 वेधवृत्तहणात्। तत्स्वरूपं तु माधवीयेस्कादे। परमापदमापन्नो हवेवासमुपस्थिते। नैकादशीत्यनेन यस्तु यस्य दीक्षास्ति वेधवी। विध्यपिता
 रिकलाचारुहसदिवैहवउच्यते इति। यद्यपि पित्रादेरागमदीक्षायां तन्मात्रस्यैव वेधवत्त्वं न तु पुत्रादेस्तथापि स्वपारंपर्यप्रसिद्धमेवैह
 वत्त्वं समात्तत्त्वं च मन्यते इह। तत्त्वसागेरभविष्य। यथाशुक्ला तथा कृष्णायथाह्व्रातथेतरा। तुल्येते मन्यते यस्तु सर्वे वेधवउच्यते॥
 केचित्तु नवम्यां दशमीवेधमपि त्यजंति। तत्र मूलमग्न्या उदयवेधस्तु परिबोधात् समात्तगोचरः। तदाह माधवः। अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः

नि. प्र. न्यूनसमहादशिकातमुमुक्षुणां पुत्रवतं च पुरा । अन्येषां पूर्वा पुत्रवतोऽपि पूर्वोत्तमदनरे । विद्वन्मन्यूनान्यूनहादशिकाचसर्वकार्येति
 २२ हेमादिः । मुमुक्षुणां परान्येषां पूर्वोत्तमदनरे । विद्वन्मन्यूनान्यूनहादशिको न द्वादशिकावमुमुक्षुभिः परान्येषां पूर्वाकार्या । दशमीमिश्रितापू
 र्वाद्वादशीयदितुष्यते । शुद्धे वद्वादशीराजन्तु पोष्यामाक्षकाक्षिभिरिति व्यासोक्तम् । मोक्षकाक्षिग्रहणादन्येषां पूर्ववत् । सर्वत्रैकादशिका
 र्वाद्वादशीमिश्रितानेरे । प्रातर्भवतु वामावायतो नित्यमुपोषणमिति पाञ्चोक्तेः । विद्वाधिकासमहादशिकाधिकद्वादशिकाचसर्वेषां
 परेव । पारणाहेनलभ्यतु द्वादशीकलयापि चेत । तदानीं दशमीविद्वाध्याप्येकादशीतिथिः । रतिशब्दशृङ्गोक्तेः । माधवम
 तेतु अत्र गृहिणः पूजयितुं रुतारा । विद्वाधिका न्यूनहादशिकुमोक्षपापक्षयविद्वत्प्रीतिकोमध्याप्यकार्या । गृहस्थनतु नक्तकार्य । एका
 दशीद्वादशीवरात्रौषे त्रयोदशी । उपवासं न कुर्वति पुत्रपौत्रमन्विता । इतिकोर्मदिनश्चैव उपवासनिषेधात् । दशम्येकादशीविद्वाद्वाद
 शीचक्षुंगता । क्षीणासाद्वादशीक्षेयान्तं तु गृहिणः स्मृतमिति द्वादशात्तातपोक्तेः । गृहिणः पूर्वत्रोपवासः । एकादश्याः शुद्धन्यूनत्वे
 शुद्धसमत्वे वा द्वादश्याः न्यूनसमत्वयोरेकादश्यामुपवासः । ध्यानि । दशम्यानुगता हतिद्वादशद्वादशीफलं । धर्मापत्यधनार्थपित्रयो
 दश्यानुपारणमिति कोर्मोदीनिदशमीविधत्रयोदशीपारणयोर्निषेधकानितानि विहितानि भिन्नपराणि । अत्रमलक्वना नित्यवस्था
 चाकरेहोया । यत्तु काळदेमादौ । बहुवाक्यविरोधेन संदेहो जायते यदा । द्वादशीतु तदायात्रात्रयोदश्यानुपारणमिति मार्कंडेयोक्तेः । स

२२

दिग्धेषु वाक्येषु द्वादशीसमुपोषयेत् । तथा । विवादिषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणं । पारणं च त्रयोदश्यां माज्ञेयं मामकी मुनइति पाञ्चोक्तेः । केध
 संदेहे ज्योतिर्विदां विप्रतिपत्तो वा पराकार्यत्वं तद्वैधवविषयमित्यलंबकता । अथात्राप्युक्तं किं विदुष्यते । तत्र दशम्येकादशीयोगे दश
 मीमध्य एव भोजनं कार्यं । एकादश्यां न भुंजीतेति तस्या एव निमित्तत्वात् । निषेधस्तु विद्वत्प्राक्कालमात्रमप्युक्तं इति देवलोक्तेः । केचित्तु एका
 दशीत्रतौ गत्वेन पूर्वधरे कर्मकविधानाद्दिधिस्पृष्टे च निषेधान्न वकाशात् । काम्यत्रतौ भोजननिषेधः प्रवर्तते तेन पूर्वदिने एकादशीमध्यपि
 भोजनमित्याहुः । अत्राधिकारीमाधवीयेकात्यायनेनोक्तः । अष्टवर्षाधिको मर्त्योऽपि दशम्येकादशीति न्यूनवत्सरः । एकादश्यामुपवसेत् । क्षयोरुभयोरु
 पीति । भविष्ये । ब्रह्मवारीचनारीचशुक्रामेव सदा गृहीति । यत्तु विद्वत् । पत्याजीवति यातार । उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यहरतमर्तुर्नरकवै
 वगच्छतीति तद्वत् । ननु ह्यविषयमिति प्रागुक्तं उपवासासामर्थ्यात् । मार्कंडेयकोर्मयोः । एकभक्तेन नृक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासनरा
 नेन न निद्वादशिको भवेत् । अत्र एकभक्तेन यो मर्त्योऽपवासाव्रतं चरेत् । इत्येकभक्तात्पुपवासशब्दस्तद्वतीति देशार्थः । तेन तस्य युक्ताः सर्वधर्माः
 संकल्पमंत्रैकभक्तादिपदेनोक्तः कार्यइति मदनरे । तथा । सामर्थ्ये प्रतिनिधनाकार्यइति प्रागुक्तं । व्रतकरणे प्रायश्चित्तमाह माधवीयेका
 त्यायनः । अकपर्वद्वयरात्रौ वतुर्द्वयस्मिदिवा । एकादश्यामहोरात्रभुक्तावांदायणवरेति । अथ व्रतविधिः । लघुनारदीये । दश
 म्यादिमहीपाळत्रिदिनं परिवर्जयेत् । गंधतांबूलपुष्पादिस्त्रीसंभोगं महीयशः । तत्र दशम्याविधिः । कोर्मि । कांस्यं मांसं मसुराश्च वृण

नि-प्र-प- कान्कोरूषकान्। शाकं मधुपराभं च त्र्यजेदुपवसन् स्त्रियं। तथा। शाकं मांसं मसूरं च पुनर्भोजने मेथुने। द्यूतमस्यं बुभुषानं च दशम्यं वैष्णवं
 २२ स्त्र्यजेत्। व्रतघ्नान्याह हेमाद्रौ देवलः। असक्तं जलपानाच्च सकृत्तांबूलचर्वणात्। उपवासः प्रणश्येत् दिवा स्वापात्रं मेथुनात्। अशक्तो तु
 मदनरत्ने देवलः। अत्यये वां बुभुषानेन नोपवासः प्रणश्यति। अत्यये कष्टे। विष्णुरहस्ये। गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं तांबूलचानुलेपनं। व्रतस्थाव
 र्जयेत् सर्वयज्ञान्यन्निराकृतं। मदनरत्ने नारदीये। अक्षारत्नवणाः सर्वहविष्यान्निषेवणः। अवनीतसरायनाः प्रियासंगविवर्जिताः। एषु प्रा
 यश्चित्तमुक्तं निर्णयामृतसंग्रहे। स्तेनहिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्तेन्यं च हिंसनं। प्रायश्चित्तं व्रती कुर्याज्जपन्नामशतत्रयं। मिथ्यावादे दिवा स्वा
 पेव कुशांबुनिषेवणं। अष्टाक्षरं व्रतं जित्वा शतमहोत्तरं शुचिः। ॐ नमो नारायणायैत्यष्टाक्षरं। तत्रैव पेदी नसिः। तांबूलचर्वणे स्त्रीसंभो
 गमांसनिषेवणं। व्रतलोपो न च कुर्यात्कृ - बहुजिवर्जनमिति। संभोगात्सतु कालादप्यत्र। रेतः सैकात्म्यं संभोगमृतं न्यत्र क्षयः स्मृत इति
 तत्रैव कात्यायनोक्तेः। हेमाद्रौ वा सिद्धः। उपवासे तथा। आह न कुर्याद्व्रतधावनं। दंतानां काष्ठसंयोगं दहत्यासतमं कुलं। काष्ठग्रहणात्सुखे
 दानिषध इति हेमाद्रिः। विष्णुरहस्ये। आहोपवासदिवसे रवादिवा दतधावनं। गायत्र्या शतसंपूतं मेव प्राशय विष्णु इति। निर्णयामृतं व्यसः
 वर्जयेत्पारणेमांसं व्रतो ह्योषधं सदेति। एकादश्यां आह प्राप्नो माधवीयिकात्यायन आह। उपवासी यदा नित्यः आह नैमित्तिकं भवेत्।
 उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितं। मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेद्देकादशी यदि। अभ्यर्चयितुं देवांश्च आजिघ्रस्यितुं सेवितमिति।

हेमाद्र्यादिसर्वनिबंधेष्वेव मेव। एतेनैकादशी निमित्तकं आहं द्वादश्यां कार्यमिति वदन्तः परास्ताः। किं व। महालये। सपक्षः सकलः पूज्यः आ
 ह्वोऽशकं प्रतिप्रतिपद्यतं षोडशत्वं। पौषेकादश्यां च मन्वादि आहं। क्षयात्प्राप्ताने वेत्तुं देकादश्यां वदितं आहं वाधितमेव स्यात्। यदपि स्मृ
 तिचंद्रिकां स्पष्टं पठति। अन्नाश्रितानि पापानि तद्गो तुरेव च। मज्जति पितरस्तस्य नरकेशो भवती। समाहृतं तस्यापिरागप्राप्तभुक्तिं गोचरस्य वे
 धं आहं गोचरयतां महत्साहस्यमित्यलं। योपि। अकृतश्चाहं निव्याजलपिंडं विना कृता इति लघु नारदीये। एकादश्यां आह निषधः समाप्तापि
 त्तिनिषधः पूर्ववाक्यत इहणात्। निव्याजः श्रुतिग्रहः। अव्रतघ्नान्याह मदनरत्ने देवलः। सर्वभूतभयं व्याधिः प्रसादो गुरुशासनं। अव्रतघ्ना
 निषध्यते सकृदेतो निशास्त्रतः। कांदेपि। अहोतान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः। हविर्वाणिषां काम्या बभूवुरावृचनमोषधं। इदं चातिसं कदा विषयं
 अनुकः पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि। मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेच्च भे। न लेव भोजनं कैश्चिद्देकादश्यां प्रकीर्तितं। अस्यापवादः
 शयने च मधुच्छने मत्पार्वपरिवर्तने। नरो मूलं फलं लाहरी। इति शतस्य ममापि तमिति। एते वा विरोधि नो निर्णयाः। सर्वव्रतेषु स्तेयाः। तत्रैकादश्यां
 कस्यः। गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः। उपवासं तु गृहीत्वा दद्यात्। दद्यात्पर्यं वधारयेत्। इति माधवीये वाराहोक्तेः। मंत्रस्तु विष्णुः। एकादश्यां
 निराहारः स्त्विवाहमपरेहनि। भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्षशरणं मे भवाच्युतेति। शैवादीनां तु हेमाद्रौ सौरपुराणे। सावित्र्याप्यथवानां म्नासं कस्यं
 तु समाचरेत्। शिवादि गायत्र्या जुर्वदे प्रसिद्धाः। इत्युच्चार्य ततो विद्वान्पुण्यां जलिमथापयेत्। अष्टाक्षरेण मंत्रेण चिर्जप्तेनाभि मंत्रितं। उपवा

निप्र सफलं प्रेक्षः पिबेत्पात्रगतं जलमिति कात्यायनोक्तेः। मध्यरात्रे उदये वा दशमी वधे रात्रौ संकल्प्य शतमाधवः॥ विद्वोपवासेन श्रुत्वा दिनं सत्कासमादि
 २४ तः। रात्रौ तु पूजयेद्विष्णुं संकल्प्य चतुर्विंशतिना दशमीयुक्तेः॥ तत्रैव पूजामभिधाय देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं नियतो व्रती॥ द्वादश्यां निवेदनमंत्रोक्तः
 कात्यायनेन। अज्ञानमिति मिश्रस्य व्रतेनानेन केशवः। प्रसीद सुमुखो नो यज्ञानहृदि प्रदो भवेति। द्वादश्यां च वज्र्या न्याह बहस्पतिः॥ दिवानिद्रा परान्नं च
 पुनर्भोजनमेथुने। क्षौद्रं कांस्थामिषतैलं द्वादश्यामखवर्जयेत्। परान्नस्य क्वचिदपवादः स्मर्यते। श्वशुरान्नं गुरोरन्नं मातुलाभं तथैव वापितव्यम्।
 तपुत्राणां परान्नं नैव दोषकृदिति हेमाद्रौ ब्रह्मांडपुराणे। पुनर्भोजनमध्यायाभारआयासमेथुने। उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा वपंचमी। स्कांदे।
 परान्नं कांस्थतां बूले लोभं वितथभाषणं वर्जयेदिति शेषः। विष्णुधर्मः। अस्माभ्यां हि संभाष्य तुलस्य तसिकादलं। आमलक्याः फलं वापि पाण्यं
 प्राश्य शुध्यति। एतद्धृतं सूतकेऽपि कार्यं। सूतकेऽपि नृत्ये वापि नृत्याज्यं द्वादशी व्रते मिति विष्णुधर्मोक्तेः। दानादिसूतकांते कार्यं। सूतकांते नरः स्नात्वा पूजे
 यित्वा जनार्दनं। दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुत इति मातृयोक्तेः। रजोदरानोपि कार्यं। एकादश्यां न भुंजीत नारी हृदयरजस्य पीतिपुलस्त्याक्तेः। २४
 यदा द्वादश्यां श्रवणक्षतिदा शुद्धामप्येकादशीत्युक्ता तत्रोपवासः कार्यः। शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणा न्विता। तयोरेवोपवासश्च त्रयोद
 श्यां च पारणमिति नारदीयोक्तेः। एते च नियमाः। काम्यव्रते नियताः। नित्यव्रते सति संभवे कार्यः। शक्तिमास्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणमिति
 कात्यायनोक्तेः। अशक्तो माधवीयं ब्रह्मवेवर्ते शतिविज्ञाय कुर्वता वश्यमेकादशी व्रतं। विशेषनियमाशक्तोऽदोत्रात्र भुंजीत इति। अथा
 होमहा द्वादश्यः॥ तत्र शुद्धाधिके कोदशी युता द्वादशी उन्मीलनी सति। द्वादश्यां कादशी शुद्धाधिका वर्धते चेत्सा वंजुली॥ वासरत्रयस्य स्पर्शा

नीत्रिस्फुरा। अये पर्वणः संपूर्णाधिके पक्षवर्हिनी। पुष्यर्क्षयुता जया। पुनर्वसुयुता जयंती। रोहिणीयुता पापनाशिनी। एताः पापक्षयमुक्तिकाम
 उपवर्तते। अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयं। एकादशी द्वादश्यां रेकत्वे मंत्रेणोपवासः। पार्थक्ये तु राक्षस्योपवास इव। एकादशी मुपाष्ये द्वादशी समुपाष्य
 यदिति विष्णुरहस्यात्। अशक्तोऽत्र द्वादश्यामेव। एवमेकादशीत्युक्ता द्वादशी समुपाष्येत्। पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वप्राप्नोत्यसंशयमिति तत्रैवोक्ते
 यदा त्वया द्वादशी तदोक्तमात्म्यं। यदा भवति अस्यापि द्वादशी पारणादिने। उपवासकाले इत्युक्तं। तस्मात्प्रातर्माध्याह्निकं तदानीं नारदीयेपि। अस्या
 यामथ विप्रे द्वादश्यामरुणाद्यस्नानाचनक्रियाः कार्यं। दानं होमादिसंयुता इति। संकटे तु माधवीये देवलः। संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां
 पारयेत्कथं। अद्रिस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्भुज्ये न दोषकृदिति। अत्र केचिदाहुः। अत्र कर्षवाक्या न्युना। दिग्निविषयाणि। अग्निहोत्रादीनां श्रो
 तत्वेनापकर्षयोगादिति। द्वादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्यं। द्वादश्याः प्रथमपादादहोरात्रे वासरसंज्ञितः। तस्मात्तिक्रम्य कुर्वीत
 पारणं विष्णुतत्पर इति निर्णयामृतमदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः। अत्र केचित्संगिरते। यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्भुंजीत त्रये पारणं कार्यं।
 सर्वेषामुपवासेनां प्रातरे वा हि पारणं। इति कुवनादिति। अस्मद्गुरुवस्तु बहूनां कर्मकालानां विनाऽकरणबाधापत्तेः प्रागुक्तवचनैश्चात्यदा
 दश्यामेवापकर्षविधानादपराह एव कार्यं। प्रातः शाक्यस्तु। सायं प्रातर्दिजातीनामशनं श्रुतिवोदिति तदपराह वा विष्णुपपन्नैः
 न ववाक्यवैयर्थ्यं। पुनर्भोजने सायं पारणं निवृत्य तत्त्वान्तस्य त्यागः। प्रमादेनैकादश्या उपवासातिक्रमः पराके नोरोहः। एकादशी वि

नि.प्र.प विष्णुतावेद्वादशीपरतः स्थिता उपोष्याद्वादशीतत्रयदीच्छेत्परमंपदमिति कैश्चित्तु विष्णुतावेति पठंति। अत्राविरोधिनो नियमाः सर्वत्रतेषु
 बोध्याः॥ अन्ये च न वरात्रे वक्ष्यन्ते इति दिक् इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृतनिर्णयसिंधावेकादशीनिर्णयः॥ १६॥
 २५ द्वादशीतु पूर्वैव। युग्मवाक्यात् द्वादशीतु प्रकर्तव्या एकादश्यायुताप्रभो इति स्वादाव। त्रयोदशीतु सर्वमते शुक्ला पूर्वा कृष्णान्तरा। त्रयोदशी
 तिथिः पूर्वः सितोधासितः पश्चादिति दीपिकोक्तेः॥ शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशी तिमाधवाच्च। चतुर्दशीतु सर्वमते कृष्णा पूर्वा शुक्ला
 न्तरा। उपवासस्तद्व्यपि परेति मदनरत्ने। पौर्णमास्यमावासे तु सावित्रीव्रतं विना परैव याच्या। भूतविद्वेन कर्तव्ये द्वादशी पूर्णकिदाचन। वर्ज
 यित्वा द्विजश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तममिति ब्रह्मवैवर्तते। अमायां योगविशेषा पराकर्तव्या तातपः। अमावास्या भवेद्द्वारायदाभूमि सुतस्य
 वै। जाङ्गवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत्। अमावासो मवारणसप्तमी चतुर्थी नौमवारण विषुवत्सहस्रफलं। तत्रैव व्यासः॥ सिनीवा
 लीकुर्वीपियदिसोमदिने भवेत्। गोसहस्रफलं दद्यात्तानं वैमोनिना कृतं। इमादो हृदयमुः। श्रवणाश्विनिष्ठाद्रा नागदेवतमस्तकाय २५
 द्यमारविरोणव्यतीपातः स उच्यते। नागदेवतमाश्लेषा। मस्तकाश्विनिष्ठा। प्रथमपादइत्युच्यते। सच सर्वेषां। अथैकालः। गोभि
 लः॥ ३५ पक्षांता उपवस्तव्यापक्षदयो नियमव्या इति। उपवासोन्वाधानं। तत्र मध्याह्ने तत्पूर्वपर्वप्रतिपदसंघातदिने यागः। पूर्वाह्ण
 थ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते। उपोष्यतत्र पूर्वैकस्तदह्याग इष्यत इति लोकादि वचनात्। अत्र च द्वेधा विभागः। आवर्तनात्पूनीति

उपराहस्ततः परः॥ मध्याह्ने तु तयोः संधिर्यदा वर्तते नमुच्यते इति मदनरत्ने वचनात्। मध्याह्नादूर्ध्वसंधौ माधवमते परे द्वियागः।
 अपराह्णिकारात्रौ यदि पर्व समाप्यते। उपोष्यतस्मिन्नहनिश्चोभूतयाग इष्यत इति तेनोक्तेः। इमादिस्त्वपराह संधावपि परदिने प्रतिपदतु
 र्यं शिचैद्वादयचसति द्वितीयादिष्वत्यंतक्षयसति पूर्वैकयागः॥ पर्वणोशो द्वितीये तु यद्व्यनुहितातिभिः। द्वितीया सहितं यस्मादृषयं त्याज्य
 लायना इति द्वितीयेति तिके। मुक्तिकन्यायेन चतुर्थीपरं। तुरीयेति तिरस्कृतापाणोपाठः स्पष्टार्थ एव। तथा। भूतापंचदशी पूर्णादि। तीयाक्ष
 यगामिनी। चरुशिष्टिरनायास्या इतकव्यादिकी क्रियेति वचनाच्चैत्युचिवान्। मदनरत्नेऽपि। चतुर्दशी चतुर्थीमा अमावास्या न दृश्यते। श्वोभूतप्र
 तिपदे स्यात्पूर्वति त्रैवकारयेति। यत्तु माधवः। यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य संधिदिनात्पूरा न द्वाप्यन्वाहितिः किंतु सदा संधिदिनो ह सया
 ह। यत्रैकादशेऽप्युक्ते। आवर्तनादधः संधिर्यद्यन्वाधाय तदिने। परे चरुशिष्टिरित्याहुर्विप्रवाजसनेयिन इति। यच्च मदनरत्नो मध्या
 दिना स्यादहनीहयास्मिन् प्राक्पूर्वणः संधिरित्यंततीया। सारवाविकवाजसनेयिवत्या तस्यामुपोष्याथ परे चरुशिष्टिरिति एतत्पौर्ण
 मासीपरमिति तत्रैव। आवर्तनोर्ध्वमवगिस्ताद्रात्रौ वा समासे ह। मध्याह्नादूर्ध्वं समाप्ता तृतीयेत्यर्थः। तत्कर्मभाष्ये द्वाजानीश्री
 अनंतभाष्यादिसकलतद्व्याख्याय ग्रंथविरोधाद्द्वानादराच्चापेक्षया। पौर्णमास्या विशेषमाह कात्यायनः॥ द्वितीया त्रिमुहूर्तौ चैत्यति
 पद्यापराह्णिकी। अन्वाधानं चतुर्दश्यापरतः सामदर्शनात्। कात्यायनश्च। यजनीये द्विसोमश्चेद्द्वारुण्यादि शिष्टं श्यते। तत्र व्याहृति

नि-प्र-५ भिर्ज्जत्वारं इंद्यादिजातयदिति। एतच्च बोधायनवाजसनेयिविषयै। तैत्तिरीयश्रुतौ तु वंदर्शनेपियागुक्तः। एषावेसुमनामेहिर्यामभ्य-
 २६ जानन्यश्चंद्रमा उदेत्यस्मिन्नेवामेलोके धूर्कं भवतीति। श्रुत्यंतरपि। यदहश्चंद्रमा अभ्युदेति तदहर्यज्ञनिमांश्चोक्तानभ्युदेतीति। मदनरत्नेष्वेव
 आपस्तबभाष्याथसंग्रहेष्वेव। अतः पक्ष इयस्य स्वसूत्राद्यवस्तेतितत्वं। दृष्टयंत्याश्वलायनादिति तु पूर्वोक्तसंधिविषयमिति माधवः। शेषप-
 र्वणिष्टो विशेषमाह माधवीयेगार्ग्यः। प्रतिपद्यप्रविष्टायीयदिवेष्टिः समाप्यते। पुनः प्रणीय कुरुतेष्टिः कर्त्तव्यायागवित्तमेः। एवं पूर्वोक्त्यांशः।
 प्रतिपदश्च त्रयोंशायागकाल उक्तः। कवित्प्रतिपत्तुर्थांशोपियागः। संधिर्यद्यपरह्नेस्याद्यागप्रातः। परदनि। कुर्वीण। प्रतिपद्वागेवतुर्थेपिनहु-
 ष्यतीति दृष्टशातातपाक्ते। एतत्पूर्णिमापरमिति मदनरत्ने। पूर्वणि प्रतिपदः क्षयस्य दृष्टेः संधिः प्रक्षिप्य संधिस्तयः। तदाह माधवः। होदि। प्रतिप-
 दोयास्तितदर्थं पूर्वणि क्षिपेत्। क्षयस्यार्थं तथाक्षिप्त्वा संधिर्निर्णयिता सदेति। कात्यायनापि। पराद्विधिका न्यूनास्तथैवाभ्याधिकाश्च याः। तद-
 र्धं क्षिप्य पूर्वस्मिन्कासहस्रीप्रकल्पयेदिति। एवंस्मार्त्तस्थालीपाकेपिविज्ञेयं। यत्रेष्टिस्थालीपाकाबाधा न गृह्यते प्रवेशनीयहोमानंतरभाविन्या-
 पोर्णमास्योपारंभणीयो। न तु दर्शो। यद्यारंभे मलमासपोषमासशुक्रास्तादिभवतितदाप्यारंभः कार्यः। यानितु उपरागोधिमासश्चयदि
 प्रथमपर्वणि। तथामलिमुनेपोषेनत्वारंभणामिष्यते। गुरुभार्गवयोर्मौल्येव चंद्रसूर्यग्रहतथेति संग्रहवचनानितानि आलस्यादिनाति-
 तिक्रान्तशुद्धकालप्रारंभविषयाणि। नामकर्मवदर्थे लिख्यथा कालसमाचरेत्। आतिपाते सतितयोः प्रशस्ते मासि पुण्यमदत्यपराके गर्ग-

वचनादिति प्रयोगपादिजाते। उक्तं चैतत्प्रयोगरत्ने भट्टेः। कालादर्थेति। नामकर्मवचनात्तेष्टिमिति पाठः। याज्ञिकास्तु। आधानानंतरपोर्णमास-
 चे मलमासगातस्यामारंभणीयादीन् कुर्वीत कदत्तनेति त्रिकोणमंडनवचनाच्छुद्धकालेयवविश्रुतेष्टिः कृत्वा रंभं कुर्यादित्याहुः। कालादर्श-
 स्मृतिसंग्रहेपि। आरंभदर्शपूर्णस्थारग्निहोत्रस्य वादिमं। प्रतिष्ठाः पंचकूर्माद्या मलमासे विवर्त्तयेदिति। अथ विकृतिः। तत्रापस्तंबः। यदी-
 ष्या यदिपशुनायदिसोमेनयजेत सोमावास्याया पोर्णमास्या चेति। माधवापि। इत्यादि विकृतिः सर्वाः पर्वण्येवेति निर्णयइति। अत्र विशेष-
 माह त्रिकोणमंडनः। कात्यायनश्च। आवर्त्तनास्य गद्यदिपर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिविकृत्याः। तदेव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन्विक-
 त्याः प्रकृतिः परेद्यरिति धूर्त्तस्वाम्यादयोप्यवमोहुः। यदस्येति संगायविकृतेः पर्वकालात्वावर्त्तनात्प्राक्संधौ प्रकृतः प्रतिपदिसमाप्ति-
 नियमात्प्राकृत्यनंतरं प्रतिपदिविकृत्ययोगात्पूर्वकविकृतिरित्युक्तं तंत्रज्ञेपार्थसारणिना। यद्यपि प्रकृतेः पूर्वत्वादपूर्वमंते स्यादित्या-
 पस्तंबनोक्तं तथापि हेतुवादेन श्रुतिमूलत्वाभावाद्गंगासमभिव्याहारादिति वदशमाप्यमिति तदाशयः। आययणतु विशेषवक्ष्यामः। अन्वा-
 रंभणीयातु वतुर्देशाकार्येति हिरण्यकेशिहत्तौ मातृदत्ताये। अन्येषां पर्वण्येव। पशौ कालांतरमप्याह बोधायनः। अमावास्या न वाहविषेष्ट-
 नक्षत्रेवेति। शुक्लपक्षेष्टिकादिविशारवातेषु देव नक्षत्रे धितिकेशवस्वामी व्याचरन्त्यौ। नातुर्मास्येष्वपि द्वादशाहयथाप्रयोगपक्षयो-
 नक्षत्रे धिष्ट्यारंभः। यावज्जीवसांवसरप्रयोगयास्तु फाल्गुन्यांचैत्र्यांवारंभः। पशौ तु विशेषमाह कात्यायनः। अर्धादङ्गो भवति निय-
 तं पर्वसंधिः परस्तात्कृत्वा तस्मिन्प्रकृतिमथतु स्यात्पशुः सद्य एव। अधिकारपशुस्त्वग्नीषोमीयेण सर्वनीयेन वा समानतत्रो-

निःप्रप वाकार्य इति त्रिकोणं मंडनः। सोमेत्वाहापस्तंबः। अमावास्यायां दीक्षायजनीयेवा मावास्यायां यजनीयेवास्तुत्यमहः पौर्णमास्यां दीक्षायजनीयेवासुतमहः रिति। १। शास्त्रायनसूत्रेपि। पूर्वपक्षस्य प्रथमेह निदीक्षेव तत्र नक्षत्रयोगेति चेन्नक्षत्रयोगेवेत्ययमर्थः। चेन्न्यादिपूर्णिमायाश्चित्रादिनक्षत्रयोगे दीक्षेति। आधानं तु पूर्वाणि नक्षत्रेषु चोक्तं। तत्र पूर्व नक्षत्रं गार्हपत्यमादधीतीत्यादिकर्मकालव्यापिग्राह्यः। दिनद्वयं त्येग्राह्यं। संकल्पस्य पूर्वाणि लाभात्। पूर्वदिने नक्षत्रयोगे तदेव ग्राह्यं। अत्र चोणि संति पतिता न्युत्तु नक्षत्रं पूर्वतस्तद्विप्रतिषेधकतु नक्षत्रं नैव लीय इति हि रण्यकेशि सूत्रात् केतुर्वसंते ब्राह्मणो ग्रीनादधीतीत्यादिः। रण्यकारिकायां तु। माघादिपंचमासषु श्रावणे चाश्विने तथा। मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे आधानमथ कारयेदित्युक्तं। अत्र मूलं मृग्यं। आधानं नक्षत्राणि त्वापस्तंबसूत्रे। कृत्तिका रोहिणी मृगशीर्षं पुनर्वसु पुष्य पूर्वोत्तराषाढा दस्तवित्रा विशाखा नूराधा श्रवणोत्तराभाद्रपदा इति। सोमपूर्वाधाने विशेषमाहापस्तंबः। सोमनेयक्ष्यमाणः आधानानर्तुन नक्षत्रमिति। अत्र प्रकरणाधानकालबाधा। तेन सोमस्य वसंतकालतान बाध्यते। रुद्रदत्तो नारायण इति चेत्। धूर्तस्वामी तु सो * ६ * मस्यापि यस्तुस्तस्यापि नस्त्ये इति विलिखना दुभयकालबाधं मन्यते। श्रीरामांडारस्तु कालांतरविधानं सर्वकालानादरो वाति पक्षद्वयमुक्तवान्। तत्राहो। कृत्तिकारुद्रिकां तान्तरस्य यथाधाने वसंताद्यबाधेन विधानं तथा सोमप्युदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसो न पाते यत्तकालो नादेश इति ह्युदोगसूत्रोक्तोदगयनाबाधेन सोमाभि संधिरूपकालांतरविधाना दुदगयनं त्वपेक्षित इत्युक्तं। द्वितीयपक्षे तु यदेवैनं यदुपरमेदिति सर्वकालादुक्तं।

२६

तिभारहजस्तत्रात्। सर्वशब्दस्य च निरवजिस्त्वप्येव इति वदुयोरप्रयोगात् सर्वकालबाध इति नेन दर्शनाय नेपि भवतीत्युक्तं। षडंगुरुभाष्ये देवत्रातभाष्ये तत्रैवैव पक्षस्वपि क्रतुषु भवतीत्युक्तमिति दिक्। श्रीहोत्वमावास्या त्रेधा विभक्तं दिनतृतीयांशे यो पराह भागस्तद्यापि नोत्ताग्नि केग्राह्यापि डावाहार्थं के आर्हक्षणि राजनिशस्यते। वासरस्य तृतीयं द्रोनातिसंध्या समीपत इति कात्यायनोक्तेः। दर्शश्चाद्वैतु यत्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितं। अपराह्णे पितृणां तत्र दानं प्रशस्यत इति शातातपा केश्वरः। दिनद्वयं तत्र सत्वे सर्वा पराह व्यापी दशा ग्राह्या। यद्यभये चरषा विहितः सर्वपराह स्थित इति ह्यपि कोक्तेः। यत्तु कास्त्रीजिनिः। भूतविद्वाममावास्यामाहादज्ञानतोपि वा। आह कर्मण्यप्युक्तेषामायुः प्रहीयत इति तदपराहैव तु दर्शपरमिति आह हेमाद्रिः। दिनद्वयं पराह व्यास्यभावे रातो व्यासविति धि क्षयपूर्वोति हेमाद्रिः। यदा च तु दर्शायामं तुरीयमनुपूरयत्। अमावास्या क्षीयमाणा तदेव आह मिष्यत इति कात्यायनोक्तेः। क्षीयमाणपरादने पराह व्यापिनीनेत्यर्थः। दिनद्वयं पराह व्यास्यादो गतिथि ह्येव होचहसीतः। त्रिमुहूर्तावकर्त्तव्या पूर्वा स्वर्वाश्च वदुवैः। कुंदरध्वर्युभिः कार्या यथेहं सामगीतिभिः। त्रिमुहूर्ताभावे तु पूर्वानेत्यर्थः। पिंडपितृयज्ञस्तु कात्यायनै योगदिनात् पूर्वार्थः कार्यः। पूर्वोर्वांगत्वात् पिंडपितृयज्ञ इति तत्सूत्रात्। व्याख्यातं चैतत्कर्त्तव्यं। पूर्वैरवदशां पिंडपितृयज्ञोपश्चात्। कुतः अगत्वात्। तथाथा च श्रुतिः। तस्मात्पूर्वैः पितृभ्यः क्रियतमहर्द्धे तैरे देवान् यजंत इति। पूर्वैः पितृभ्यो गतं निष्पणाय प्रातर्देवभ्यः प्रतनुत इति चेत्तेन तन्मते गमेवासो। तदुक्तं। अंगवा समभिव्याहारादिति। तेन कर्ममते च तु दर्शायुक्तदर्शं पिंडपितृयज्ञ इति। श्रीअनंतभाष्ये तु परे

नि.प्र.प. करित्युक्तं। अत्रेधायावरोदश्यते। आपस्तंबानांतु परदिने मुहूर्ते मपि दर्शसखे तत्रैव पिंडपितृयज्ञः। तदाहापस्तंबः। अमावास्यायां यदहं चंद्र
 न पश्ये तितदहः पिंडपितृयज्ञं कुरु त इति। अस्य रुद्रं दत्तीया व्याख्या। पिंडं यैः कुरुः पितृयज्ञः। पिंडपितृयज्ञः। स च कर्मोत्तरं न तु दर्शोपः। यथा वक्ष्य
 २५ ति। पितृयज्ञः स्वकालविधानादनंगस्यादिति। तत्र यदहं चंद्रमसं न पश्येति पंचदश्यां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते। यदहं स्तयाः संधिस्तदहं रित्यर्थ इति
 श्रीमामादाराप्याह। पिंडपितृयज्ञस्तु पूर्वसंधिमेहोरात्रापराह इति। अतः पूर्वसंधिदिने पिंडपितृयज्ञः। शतपथ्यतिरपि। यदेवैव न पुरस्तात् अपश्चाद्भवेत्
 हशेऽथ पितृभ्यो ददातीति। पूर्वसंधिदिने हि पूर्वतः पश्चाद्वा वेदो न दृश्यते एवेत्यर्थः। सत्याषाढोऽपि पितृयज्ञं प्रक्रम्य दृश्यमाने तु पाप्यत्रो भूते यज्ञे त
 इत्यादि हिमाद्रिस्तु अमावास्याशब्दस्तिथिवचन एव पूर्वोक्ता पस्तंबसूत्रे यदुक्तं न पश्येतीति तत्रक्षयोभिप्रेतः। अतश्च तु दृश्यो चंद्रस्य क्षीणत्वात्
 दृक्ते दर्शे पितृयज्ञः। यदुक्तं तदहं त्वेव दर्शनं नेति चंद्रमाः तस्यापेक्षया ज्ञेयं। क्षीणराजान्तेत्यपीति यदुक्तं दृश्यमाने मपि तत्र तु दर्शपेक्षयाति
 च कात्यायनोक्तः। दृश्यमानोऽप्येकैर्द्रुतिगोभिलोक्तः। यस्यां संध्यागतः सोमोऽलमिव दृश्यते। अपराह्ने क्षयस्तस्यां पिंडानां करणं भवति
 तिहारीतोक्तेश्च। चंद्रक्षयकाळश्चोक्तः कात्यायनेन। अष्टमेशोऽवतर्हयाः क्षीणो भवति चंद्रमाः। अमावास्याष्टमेशोऽनुपुनः किल भवेदगुरि
 ति। तेन पूर्वोदरे वा पितृयज्ञ इत्युच्यते। कर्कवायैरपि अपराह्ने पिंडपितृयज्ञश्चंद्रादर्शने मावास्यायामितिकात्यायनसूत्रे तेन क्षय एवोक्तः। त
 स्मिन् क्षीणे ददातीति श्रुतेः। अतस्तन्मते च तु दर्शोऽपि युक्तं दर्शे पितृयज्ञे सति परदिने यागोर्थसिद्धः। तदेतत्सर्वोक्तं मपि हेमाद्रिकर्कदिव्याख्या

नां आपस्तंबैरनभ्युपगमात्कातीयबौधायनादिविषयं। आश्वलायनानामपि विशेषपूर्वणि पिंडपितृयज्ञः। तथा वसूत्रं। अमावास्यायामपरा
 ह्ने पिंडपितृयज्ञ इति। अत्र नारायण इति। अमावास्याशब्दः प्रतिपत्यं च दश्याः संधिवचनोप्यत्रापराह्णशब्दसमन्वयात्तदहं त्यहोरात्रे वर्तते।
 तस्यापराह्णेऽहश्चतुर्थभागे पिंडपितृयज्ञः कार्यः। औपवासं च यजनीयेवाहनि। यदा त्वहोरात्रसंधौ तिथिरसंधिः स्यात्तदोपवसथ्य ए
 वाहनिक्रियत इति। अयं च स्मार्त्ताग्निमता संपूर्णदर्शश्चाह्वयतिषंगकार्यः। न्यातिषंगो नामोभयोः सदानुष्ठाने। एतच्च स्थाली
 पाकेन पिंडार्थमुद्धृत्येति सूत्रवृत्तिकृतोक्तं। खंडं पूर्वाणितु केविदाहुः। पूर्वाणि पिंडपितृयज्ञव्यातिषंगेण आहं कृत्वा पराह्णे केवलं
 पिंडपितृयज्ञः कार्यः। इति कृतान्वयकं च पूर्वोक्तं सिमास्यथपार्वणं। काम्यमाभ्युदयेष्टम्यामेको द्विष्टमथाष्टममित्युदाहृत्य
 पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुद्धृत्याग्नौ करणमित्युक्ते दर्शश्चाहं स्थालीपाको नियत इति गम्यते स्थालीपाकादयश्च पितृयज्ञे एवेति पूर्व
 दिने व्यतिषंगः सिद्धः। प्रयोगपारिजाते तु वार्षिकश्चाहोदरपि व्यतिषंगोक्तः। किमु तदर्शश्चाहस्य। न्यायविदस्त्वाहुः। सूत्रस्य ह
 तेऽत्र संपूर्णदर्शविषयत्वात् खंडं पूर्वाणि पूर्वदिने केवलं आहं परदिने च केवलं पितृयज्ञः कार्यः। अत एवोक्तं इति कृतानां प्रापूर्व
 स्थालीपाकश्चाद्येते सर्वश्चाहं प्रसंगादिति। प्रयोगपारिजातोक्तिरप्येताद्विषये वा पूर्वदिने च आहं ग्नौ करणमेव न पाणिदोमः। चेत्
 चाद्येषु साग्नीनां वदोहोमो विधीयते। पित्र्य ब्राह्मणहस्तया उत्तरेषु चतुर्षोपीति परिशिष्टे नियमात्। न च लोकाग्नौ पाकस्य

नि.प्र.
२९

कथं गृह्याग्नौ होमः। नान्याग्नौ पक्वमन्याग्नौ जुहुयादिति निषेधात्। मैवं। आहस्य गृह्यत्वेन स्मार्त्तग्नौ पचनाग्नौ वा कर्त्तव्यत्वात्। त
स्मार्त्तपूर्वैः केवलं आहं नव्यातिषेणः। इदमेव युक्तं। आदिताग्निना तु सर्वाधानि नार्धाधानि नावा संपूर्णैर्ब्रह्मवा दशधौ ताग्नौ पृथगेव
पितृयज्ञैः कार्ये नितु दर्श आह व्यातिषेणेति विस्तरभीतेर्विरमामः। संपूर्णदर्शे विविशेषमाहुः कोणाक्षिः। पक्षांतं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग
निकः। पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततो न्वाहार्यकंबुध इति। पक्षांतं कर्मान्वाधानं। अन्वाहार्यकं दर्श आहं। अयमेव साग्नजश्च सितकस्य पिंडपितृ
यज्ञकालो ज्ञेयः। तस्य पिकात्यायने न होमांतमनारंभो वेत्यान्नानात्। पिंडपितृयज्ञाकरणे प्रायश्चित्तमाह पराशरमाधवीयेकात्यायनः।
पिंडयज्ञात्यये च वैश्वदेवात्यये पितृभोजने पतिताभस्य च स वैश्वानरो भवेदित्यलं। प्रकृतमनुसरामः। निरग्निकादिभिस्त्वमावा
स्या कुतपकालव्यापिनी ग्राह्या। भूतविहा लमावास्या प्रतिपन्निश्चिता पिकाभिन्ये कर्मणि विद्वाद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकीति दारीता तैः
इदं च निरग्निकादिविषयः। सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निर्हो जैरिति लो
गाक्षि वचनात्। अत्र साग्निरौपासनाग्निरपीति मदनपारिजाते उक्तं। सिनीवाली दृष्टव्यं। तथा च व्यासः। दृष्टव्यं दासिनीवाली नष्ट
वैदाकुहूः स्मृतेति। पूर्वदिने पुरदिने एव वा तद्यापित्वे सेव ग्राह्या। अंशव्यापित्वे वैषम्ये अधिककालव्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वयं शतः
समव्याप्तौ तिथिक्षये पूर्वा। दृष्टौ साम्ये च परा। तिथिक्षये सिनीवाली तिथिदृष्टौ कुहूः स्मृता। साम्ये पितृकुहूः द्वयोर्वैश्वदेवा गवेदिभि

२९

रिति प्रवेतो वचनात्। दिनद्वये संपूर्ण कुतपव्यापिस्तु तिथिदृष्टौ वैश्वदेवत्वतीत्यनेन वचनात्परैर्वाति। कुतपस्तु। अहो मुहूर्ता विज्ञेया दशपंचच
सर्वदा। तत्राहोमो मुहूर्तस्तु सकालः कुतपः स्मृत इति मात्स्या तैः। तुलादानपितृदेवप्राप्त्यर्थोपवासोदौ तु पराग्राह्येत्यन्यत्र विस्तरः। दर्शे च
मासिक वार्षिकादि आह प्राप्तौ काव्यादौ विज्ञेय उक्तं। दर्शस्य चोदकुभस्य दर्शमासिकयो रपि। नित्यस्य चाद्विकस्योपि दार्शिकाद्विकयो रपि
त्युक्ता। संपत्ते देवताभेदा आह युग्मं समाचरेदिति। अत्र क्रमानिर्णयिष्येति उक्तं। नष्टवैश्वदेयदाकाले क्षयाह दिवसो भवेत्। वैश्वदेवं क्षय
आहं कुर्यात्प्रागृशकर्मणः। अमा आहं यानुपनीतोपि कुर्यात्। आहं शूलकाणो। अमा वास्याह का कृष्णपक्षपंचदशी पुनस्त्युपक्रम्य
एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु पूर्वसु आहं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदं। भार्या विरहितोप्येतत्प्राप्त्यर्थं सस्त्रोपि नित्यशः। शूद्रोप्यमंत्रव
त्कुर्यात्। दत्तं न विधिना बुध इति मात्स्या तैः। अमा आहं तात्क्रमे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने। न्यूपुवाचं जपे मंत्रं रातवारं दिने दिने। अमा
आहं यदा नास्ति तदा संपूर्णमेतित्यलं। अत्र पूर्वोक्तसाग्निकपदे नाहिताग्निः स्मार्त्ताग्निमांश्च गृह्यते। विधिनाग्निं कादिश्च निरग्नि
कः। तथा च हेमाद्रिग्नौ करणप्रकरणे। साग्निरवनावनग्निस्तु द्विजपाणावथास्रवा। कुर्यादग्निं क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितमिति।
स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य यस्त्वरवीकृतोपासनतया समुच्छिन्नो नितयाभार्या विधिरतया वाऽग्निरहितस्तस्य द्विजपाणो। जलारोवा होम
इति व्याचक्षे। मदनपारिजाते प्यवं इदमेव साग्निकानग्निं कस्वरूपं सर्वत्र ज्ञेयम्। अथ यद्वर्णनं न भवति। तत्र चंद्रग्रहणाय

निप्र-
३०

स्मिन् यामे ग्रहणं तस्मात्पूर्वप्रहरत्रयं न भुंजीत। सूर्यग्रहणे तु प्रहरचतुष्टये न भुंजीत। सूर्यग्रहे तु नाश्रियात्पूर्वयामचतुष्टयं। चंद्रग्रहणे तु यामां
स्त्री न बाल वृद्धा नुरैर्विनातिमाधवीये गौतमोक्तेः। ग्रहणे तु भवेद्विदोः प्रथमा दधियामतः। भुंजीतावर्त्तनात्पूर्वप्रथमे प्रथमा दधितिमां कंडेयोक्तेः।
अधिर्ध्वं। ननु चंद्रग्रहयामचतुष्टयनिषेधो वितो न तु सूर्यग्रहे। सूर्यादियात्पाके भोजनाप्राप्तेः। मेवं। वचनस्य प्रथमयामसूर्यग्रहे सति पूर्वकाः
पूर्वरात्रे भोजननिषेधपरत्वात्। चंद्रग्रहो विशेषमाह माधवीये वृद्धवसिष्ठः। यस्तौ दयो विधोः पूर्वनाह भोजनमात्रेदिति। द्वयग्रस्तास्ते तु माध
वीये व्यासः। अमुक्तयोरेस्तगयारद्यादृष्टापररुनिशति विधुधमेपि। अहोरात्रं न भोक्तव्यं चंद्रसूर्यग्रहयदा। मुक्तिं वृद्धा तु भोक्तव्यस्मा
नैकत्वात् ततः परं। अहोरात्रनिषेधाः सूर्यग्रहस्तास्ते मदन्तरत्वे गार्ग्यः। संध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करो। तदहो नैव भुंजीतरात्रा
वपिकदाचन। सायं संध्यायां सूर्यस्य ग्रस्तास्ते पूर्वाह्निरात्रौ च न भोक्तव्यं। प्रातः संध्यायां चंद्रस्य ग्रस्तास्ते पूर्वरात्रौ उत्तरास्मिन्वाह्नि न भोक्तव्य
मित्यर्थः। चंद्रग्रस्तास्ते उत्तरादिने संध्याहो मादौ न दोषः। तदाहो शनाः। यस्तौ वास्तंगतो त्वंदो ज्ञात्वा मुक्त्यवधारणं। स्नानहो मादिकं कार्यं
भुंजीत इदं पुनः। एतदनादिता निविषयं। अहोरात्रे व्रतो पायनीयमश्रीति काल्यायने नैकव्रतस्य श्रौतत्वेन विहितत्वेन वप्रबलत्वा
त्। अद्विर्ब्रतं कुर्यादिति निर्णयदीपः। रागप्राप्तभोजने कालानियमोयः। ननु चरादा विवत भोजनमिति कर्कतुसारिणः। बाल वृद्धा
नुराणी तु ग्रहयामात्पूर्वमेकयामो निषिद्धः। सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यादपरह्ने न भोजने। अपराह्ने न मध्याह्ने मध्याह्ने नुसंगवे। भुंजी

३१

तसंगवे वेत्यान्यपूर्वभोजनक्रियेति मार्कंडेयोक्तेः। इदं बालादिविषयं बाल वृद्धा नुरैर्विनातिपूर्वोक्तेः। वेधकाले ग्रहणे वापक्वमन्नं त्याज्यं। सर्व
पामिव वर्गानां स्तुते कंराहुदरति। स्नात्वा कर्माणि कुर्यात्तत्तमन्त्रं विवर्जयेदिति दमादोपद्रुतिं शनमतात्। इतमिति तदंतरितस्योपलक्षणं। त्वथा
हेषु यद्यिह ग्रहपयुर्वितं वयदिति मिताक्षरायां वचनान्ते। भार्गवाचनदीपिकायां ज्योतिर्विधिं च मेधातिथिः। आरनालं पयस्तं कंदधिमिहा
ज्यपावितं। मणिकस्तोदं केव न दुष्यद्राहुस्तके। मन्वर्थमुक्तावल्या। अन्नोपकर्मिह त्याज्यस्नानं सवसनं ग्रहे। वारितकारनालादितिलदभेन
दुष्यति। जले त्वदोषो गंगाविषयः। ग्रहोपितजले पीत्वा पादकृच्छं समाचरेदिति वतुर्विज्ञातिमतेऽन्यजलस्थदोषोक्तेः। वेधकाले ग्रहणे वा भोजने प्रा
यश्चित्तमुक्तं माधवीयकाल्यायनेन। चंद्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति। तास्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यतीति। ग्रहणे च त्रिरात्रमेक
रात्रं वोपवासः श्रेयोधिना कार्यः। एकरात्रमुपोष्य वस्त्रादत्वा च शाक्तितः। कंचुकादिव सर्पस्यानिहतिः पापकोशतः। त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे च
ग्रहसूर्ययोः स्नात्वा दत्वा विधिवन्मादते ब्रह्मणा सहोतिह मादो लें गोक्तेः। इदं च पुन्यतिरिक्तविषयं। आदित्ये ह मिसंक्रांतौ ग्रहणं चंद्रस
ूर्ययोः। पारणे वोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीति जैमिनिवचनात्। यदा तुरवे ग्रस्तास्तदा पुत्रिणः। प्रहरद्वयं हत्वा बालादिव द्वाजनेन
तूपवासः। सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यादिति पूर्वोक्तमार्कंडेयवचनात् सायाह्ने संगवेश्रीया-छारदे संगवादधः। मध्याह्ने परतो श्रीया-नोपवासी
रविग्रहे इति स्मृतश्चेति हेमाद्रिः। शारदे पराह्णे माधवे मते तु पुत्रिणे पितृपवास एव। अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति पूर्वोक्तनिषेधस्य त

स्नात्वा

नि.प्र.प नाविपालनीयत्वात्। उपवासनिषेधस्तु त्रैतरीयोपवासपरः। कृष्णेकादशीनिषेधवदिति। मदनरत्नेष्वेवं। तथा व्यासः। रविग्रहः सूर्यवारो सो
 मेसोमग्रहस्तथा। बृहस्पतिरितिरव्यातस्तत्र दत्तं मनंतकं। वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। तत्पुण्यं कोटिगुणितं योगे बृहस्पतौ स्मृतं
 ३१ अत्र याद्यंतयोः स्नानं कुर्यात्। यस्य माने भवत्स्नानं ग्रहणे होमो विधीयते। मुच्यमाने भवद्दानं मुक्तौ स्नानं विधीयते इति हेमाद्रौ वचनात्। स्ना
 नं स्यादुपरागादो मध्यह्नो मः सुरार्चनं मिति ब्रह्मवैवर्तौ। सर्वेषां भववर्णानां स्तकं राहुं दर्शने। सवैलं भवत्स्नानं स्तकं नैव व्रजे यदिति।
 वृद्धवसिष्ठोक्तं। सवैलं च मुक्तिस्नानं परमिति मदनरत्ने उक्तं। भार्गवार्चनदीपिकायां चतुर्विंशतिमते। मुक्तौ यस्तु न कुर्वत् स्नानं ग्रहणं स्
 तके। स्तकी तु भवेत्तावद्यावत्स्यादपराग्रहः। इदं च स्नानं मेमंत्रकं कार्यमिति स्मृतिरन्नायः। तत्र तीर्थं केषां भावतः। गंगास्नानं नैकवर्तयद्
 णे चंद्रसूर्ययोः। महानदीषु चान्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधि व्यासः। इदो लक्ष्मणपुण्यं रवेर्दशगुणं ततः। गंगातोये तु संप्राप्ते इदोः कोटि
 वेदशः। गंगाकोटि सप्तस्य यत्फलं लभते नरः। तत्फलं लभते मर्त्यो ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। असंभवे तु माधवीये शंखः। वापी कूपतडागेषु गिरि
 प्रस्त्रवणे पिव। नद्यो न देदेवखाते सरसीषू दत्तां बुनि। उष्मोदके न वा स्नाया। ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। तत्र तारतम्यं मार्कंडेयः। शीतमुष्मोदकात्
 पुण्यं मपारक्यं परोदकात्। भूमिस्थमुदतात्पुण्यं ततः प्रस्त्रवणोदकं। ततो पिसारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजले। तीर्थतोयं ततः पुण्यं महान
 द्यं बुपावनं। तत्स्ततोपि गंगां बु पुण्यं पुण्यं स्त तोषु धि शिति। उष्मोदकं मानुरविषयं। तथा। गोदावरी महापुण्या चंद्रादुत्तमं न्विते। सूर्य

३१

वराङ्गणाय स्ततमो भूते महा मुने। नर्मदा तोयसंस्पर्शे कृतकृत्या भवन्ति हि। पृथ्वी चंद्रोदये प्रभासखंडे। गवो नागा स्तिला धान्यं रत्नानि कनकं म
 ही। संप्रदायकुरुक्षेत्रे यत्फलं लभ्यते नरेः। तद्विंशुग्रहणे भो धो स्नानाद्भवति पुण्यं। तत्रैव सौरपुराणे बुधस्नानमुपक्रम्य दानानि यानि लोकेषु
 विख्यातानि मूर्त्तीषु भिन्नेषु फलं भवति। तत्र ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः दिवी पुराणे। गंगा कतरवलं पुण्यं प्रयागं पुष्करं तथा। कुरुक्षेत्रं महापुण्यं रा
 हुग्रहो दिवाकरः। स्नाना सै भवत्स्मरणं वा कार्यं। स्मृत्वा शतं क्रतुफलं हत्वा सर्वो धनाशनः। स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तपीत्वा सोत्रामणे लभेत्
 स्नात्वा वाजी मखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः। रविचंद्रोपरागेन अयने चोत्तरे तथेति मार्कंडेयोक्तेः। अत्र आह माह सप्यशृंगः। चंद्रसूर्यग्रहे य
 त्तु आह विधिवदाचरेत्। तेनैव सकलपृथ्वी दत्ता विप्रस्यवेकरे। भारते सर्वस्वेनापि कर्तव्यं आह वैराड्दर्शने न कुर्वीत स्तुनात्ति कृत्यात्
 के गो रिवसीदतीति विष्णुः। राहुदर्शनं दत्तं हि आह माह चंद्रतारकं। इदं चामात्रे न हन्ना वा कार्यं न त्वत्तन। आपद्य नो ना तीर्थे चंद्रसूर्यग्रहे तथा
 आम आह प्रकुर्वीत हेम आह मया पिवेति ज्ञात तपोक्तेः इति हेमाद्रिमाधवाक्षः। अपरा कस्तु एतद्दिजानां पाकाभावे दृष्टं तीर्थं आह वत्
 पाकाभावे दिजातीनामाम आह विधीयते इति सुमंतुक्तेः। सै हिकेयायदा सूर्यग्रसते पर्वसंधिषु। गजद्वयात्पुसा प्रोक्ता तस्यां आह प्रकल्पये
 त्। घृतेन भोजयेद्दिजान् घृतेन भोजयेत्समुत्सृजेदिति वायवीयोक्तेः श्वेत्याह। वित्ताने श्वरोप्याह। ग्रहण आह भो कुर्यात्प्रादात्तुरभ्युदयशितो स्त
 तके मृतकं भुंक्ते गृहीते शशिभास्करे। छायाया हस्ति नश्च वनभूयः पुरुषो भवोदित्यापस्तंबेन भोजननिषेधाच्च। अयं वनिषेधः आह

नि. प्र. प. भोक्तुं हस्तिव्यासाद्वयति। अत्र ग्रहण निमित्तक आह्वेनैवामां सैकांतित्यादि निमित्तकानां सिद्धिः। दार्शिकालम्भयोरपीतिकालादशोक्तिः
 अत्र शोचमयेपि स्नान आह्वदिकार्यमेव। सतके मृतके चैव न दोषो राहुदशनि। तावदेव भवेत्तु द्विपुत्रमुक्तिर्न दृश्यता। इति माधवीपि इदं विसि
 ३२ द्योक्तेः। स्नातकर्मपरित्यागोरादोऽयत्र सतक इति व्याघ्रपादोक्तेः। कालादर्शगिराः। सर्ववर्णः सतकपि मृतके राहुदशनि। स्नात्वा आह्वं प्रकुर्व
 स्नानं शा - विवर्जितं। मदनपराजितेप्येवं। तेन स्नानमात्रं प्रकुर्वतदान आह्व विवर्जित मिति निर्मूलं वदंतो गोडापरास्ताः। इदं च शुद्धि रवि
 शेषान्दो दीक्षापुरश्चरणादिसर्वस्मा त्कर्मविषया। मदनरूपेणैव। रजस्वलायास्तु भार्गवाचनदीपिकायां सूर्योदयनिबंधे। न सतक रादिदोषोक्ति
 ग्रहो मजपादिषु अस्तस्नाया दुदक्यापि तीर्था दुदुल्यवारिणेति। अत्र स्नानेनेमिति के प्राप्ता नाशियदिरजस्वला। पात्रांतरितनो येन स्नानं क
 दि। त्वो व्रतं चरेदित्यादि ताक्षोक्ते विधिर्ज्ञेयः। तथा ग्रहण राजावपि आह्वदिकार्यं। ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियां जातित्र सवेपुच। दानेनेमिति के ज्ञेयरा
 ३२ ३ चावपितदिष्यते इत्यपरा के व्यासोक्तेः। चंद्रग्रहे तथा रात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते इति देवलोक्तेः। यदा तु ज्योतिः शास्त्रगम्यो दिने चंद्रग्रहो रात्रौ
 च सूर्यग्रहस्तदा स्नानादिनकार्यं। सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा। तत्र स्नानं न कुर्वत दद्याद न च नक्षत्रे विदिति पटत्रिंशत्तमात्। अ
 रण्यदिने वार्षिक आह्वं प्राप्नोतु प्रयोगपास्त्राते गोभिलः। दर्शरविग्रहेपि नोः प्रत्याविकमुपस्थितं। अत्रेना सैभवेत्तु कुर्यादमेन वा सु
 तइति। अत्र दर्शरविपित सुतेशब्दः प्रदर्शनार्थः। न्यायसाभ्यात्। तेन चंद्रग्रहणमिसपि जादिक वार्षिकम न्नादिना तदिन एव कार्यमिति

मदनपराजिते व्याख्यातं। पृथ्वी चंद्रोदयेप्येवं। तेन यानि आम आह्वं प्रकुर्वत माससंवासरारुत इति यानि अत्रेनैवा द्विकं कुर्याद्वे आवामेन
 न के विदिति लोगाद्व्यादिवचनानि तानि ग्रहणदिनातिरिक्त विषयाणि। निर्णयान्तेप्येवं। यानि तु ग्रहणात्तु द्वितीये द्विरजो दोषानुरूपं त
 ३२ था ग्रहोदये यदा चंद्रप्रत्यब्धं समुपस्थितं। तदिने चोपवासस्यात्यब्धं तु परेदनि तथा ग्रहावेवास्तमानंतुरवाहं प्रच्युतो यदिति। प्रत्यब्धं तु तदा का
 र्ये परे हन्येव सर्वदा। चंद्रसूर्योपरागेव तथा आह्वं परेदनी। इत्यादीनि वचनानि तानि निबन्धेषु काप्यनुलभा निर्मूलानि। प्रसूतपूर्वाक्त निबन्धेषु
 तदिन एव आह्वमुक्तमित्यलं। ग्रहणादिसत्तादिनपर्यंतं राम गोपाकाद्यागमदीक्षोक्ता शिवाचन। चंद्रिकार्याज्ञानार्णवे। मंत्राद्या रंभणे
 कुर्याद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। ग्रहणाद्वापि देवशिकालः सप्तदिनावधीति स्नेसागरे सतीर्थे के विधौ सितं तु दामनि पूर्वणि मंत्रदीक्षां प्रकुर्वीत मा
 सक्षादीन् न शोधयेत्। अत्र सूर्यग्रहणमवमुख्यं। सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत्। सूर्यग्रहणकाले न समानान्यः कदाचन। न मास्यतिथि
 वारादिशोधनं सूर्यपर्वणिति तत्रैकालोत्तरवचनात्। चंद्रग्रहे तु या दीक्षाया दीक्षा व्रतवारिणा। वनं रुह्यस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सत्तज्जन्मस्वितित
 त्रैव योगिनी मंत्रे निषधाच्च। ग्रहणं जन्मराश्यादो निषिद्धं तदुक्तं ज्योतिषे त्रिषदशायोपगतं नराणां शुभप्रदस्याद्ग्रहणं रवीन्द्रोः। द्विः सप्त नंदे
 पुषु मध्यमे स्याद्विषे घनिष्ठे कथितं मुनी इति। आय एकदश नंदनव इपुषं च। मदनरूपे गार्गः जन्म सप्ताहरिष्फां कदशमस्त्रे निशाकरे दशमि
 ह प्रदोराहुर्न भर्षा निधनपि च। रिः फा दशं अंकानव निधनं सप्तमतामा पृथ्वी चंद्रोदये वस्तुधर्मे यन्नक्षत्रगतो राहु ग्रसते शशिभा

Handwritten text on the top page of an open manuscript. The text is written in a cursive script, likely from the 16th or 17th century. The left page is partially obscured by a white strip of paper. The right page shows significant staining and discoloration, particularly a large dark brown stain on the right side.

Handwritten text on the bottom page of an open manuscript. The text is written in a cursive script, likely from the 16th or 17th century. The left page is partially obscured by a white strip of paper. The right page shows significant staining and discoloration, particularly a large dark brown stain on the right side.

नि.प्र.प. ३३ स्फुरौ। तज्जानानां भवेत्पीडायेनराः शांतिवर्जिताः। तत्रैवपुराणांतरे। सूर्यस्य संक्रमो वापि यदणं चंद्रसूर्ययोः। यस्य त्रिजन्म नक्षत्रे तस्य गोथवान्
तिः। तस्य दानं च होमं च देवा र्वन जपो तथा। उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छांतिर्भविष्यति। स्वर्णेन वाथ पिष्टेन कुर्यात्सर्पस्य वा कृतिं। ब्राह्मणाय दत्तस्य
नरोगादिश्च तत्फलं। जन्म नक्षत्रं सर्वे तरे वत्रिजन्म नक्षत्रमिति उच्यते। जन्मदशमे को न विंशतितारा इति केचित्। सर्पस्य तदाकारस्य राशे
त्यर्थः। अद्भुतसागरे भार्गवः। यस्य सूर्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुसपरज्यते। राज्यभंगं सुहृन्नाशं मरणं वा वनिर्दिशोत्। राज्यस्य नक्षत्रे अभिषेकं नक्ष
त्रमिति तत्रैव व्याख्यातं। भार्गवो नदीपिकायां ज्योतिःसारे। सौवर्णं कार्ये नार्गीपले नाथपला धृतं। तदर्थे न तदर्थे न फणाया मांक्ति
कं यत्सेत्। नाम्नपात्रे निधाय यत्तृणं विशेषतः। कांस्थे वा कांति लोहे वा यस्य दद्यात्सदक्षिणं। चंद्रग्रहे तु सूर्यस्य विंबं दद्यात्सदक्षि
णं। नागं रुक्ममयं सूर्यग्रहे विंबं वहे मज्जं। तुरंगं रथगोभ्रमिति लसपि श्रिकोचनं। कालविचके पि। सुवर्णं निर्मितं नागं सति लं कांस्थभा
जनं। सदक्षिणं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदेयत्। सौवर्णं राजतं वापि विंबं कृत्वा स्वशक्तितः। उपरागभवत्केशा छिदे विप्राय कल्पयेत्।
मंत्रस्तु। तमो मय महां मसौ मसूर्य विमर्देन। हेमतारप्रदानेन मम शांतिप्रदो भव। विष्णुं तु दनमस्तुभ्यं सिद्धि कानं दनायुतं। दाने
नानेन नागस्य रक्षमां वेधजाद्रयादिति। अत्र शांतिरुक्ता मास्ये। यस्य राशि समासाद्य भवेद्भूदण संभवः। स्नाने तस्य प्रवक्ष्यामि मंत्रो
पधिस्मन्वितं। चंद्रोपरागं संप्राप्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनं। संप्रथिव तुरो विप्राय शुक्लमांल्यानुलेपने। पूर्वमेवोपरागस्य समानी यो पधा

दिकं। स्त्रापयेच्चतुरः कुंभान् यतः सागरानिव। गजाश्वरथवत्मीकसंगमाद्भृगो कुलात्। राजह्वरप्रवेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत्। पंचगव्यं पंचरत्नं
पंचत्वक्पंचपद्मं। रोचंतं पद्मकं शंखं कुंकुमं रक्तचंदनं। शुक्तिस्फटिकनीलं मुसितसर्पपङ्क्तुलं। सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदाने
दा। आयांतु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः। योसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः। सहस्रनयनश्चंद्रो ग्रहपीडां व्यपोहतु। मुखं यः सर्वदेवानां
सत्ता विरमितकृतिः। चंद्रोपरागं भूतां अग्निं पीडां व्यपोहतु। यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो मम हिषवाहनः। यमश्चंद्रोपरागो ह्यो ग्रहपीडां व्य
व्यपोहतु। रक्षोगणाधिपः साक्षान्नीलो जनचक्रोपमः। खड्गहस्तो तिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु। नागपाशाधरो देवः स दामकरवाहनः। सजलाधिप
तिर्देवो ग्रहपीडां व्यपोहतु। प्राणरूपो हिलोकानां सदा हृष्टमृगप्रियः। वायुश्चंद्रोपरागो ह्यो ग्रहपीडां व्यपोहतु। योसौ निधिपतिर्देवः खड्गवत्
लगदाधरः। चंद्रोपरागकलुषो धन्वो व्यपोहतु। योसा विंदुधरो देवः पिनाकी हृषवाहनः। चंद्रोपरागपापानि सनाशयतु शंकरः। त्रैलोक्ये या
निभूतानि स्वावराणि चराणि च। त्रैलोक्ये स्वर्के रुद्राश्च दहंतु मर्मपातकं। एवमावाहयेद्देवान् मंत्रैरेतैश्च वारुणैः। एतानेव तथा मंत्रास्वर्णपद्मे विले
खयेत्। तान् प्रदृष्ट्वा लिरव्यनववस्त्रैस्तथैव व। मस्तके यजमानस्य निबध्युस्तो द्विजो तमाः। कलशान् द्रव्यसंयुक्ता नाना रससमन्विता नाना
स्वादीपयेद्भूतं भद्रपीठोपमि स्थितं। पूर्वैरेव तु मंत्रैश्च यजमानं द्विजो तमाः। अभिषेकं ततः कुर्यात् त्रैवर्णिगं सक्तकैः। आचार्यवरियुत्पश्चात्
र्णपीठं निवेदेयत्। आचार्यदक्षिणां द्वादशानं च स्वशक्तितः। होमं वापि प्रकुर्वीत तिले व्याहितं। मिस्तथा। दानं च शक्तितो दद्यात्। दीर्घदासनो

नि. प्र. ३४ हितं। सूर्यग्रहे सूर्यनामपुक्ता मंत्रांश्च कीर्तयेत्। अनेन बाधनायस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत्। न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचित्पि न जायते अतिग्रहणशी-
 तः। भार्गवार्चनदीपिकायां ब्रह्मसिद्धांते। सर्वैः परस्मिन्तं वीक्ष्य स्वर्गं तैर्लोकपुत्रैः। ग्रहणं गुरविणा जातु न पश्येत्तु पदं विना तथा न गच्छेत्पुत्र-
 धविशेषोद्देशाद्। त्रयोदश्यादित्युच्यते हि नाना नवकं ध्रुवं। मांगल्येषु समस्तेषु ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः। प्रकारांतरं तत्रैवाक्तं। द्वादश्यादित्युच्यते। त्रयो-
 धं डुग्रहे स्मृतः। एकादश्यादितः सूर्ये चतुर्थं तु प्रकीर्तितः। इदं च सर्वग्रासे। चंद्रखंडग्रहतयो रितिते त्रयोक्ते। च्योतिर्निर्वधेऽयमनः। ग्रहणा-
 त्पातमंत्याज्यं मंगलेषु भूतुत्रयं। पावश्वरविणा भुक्ता मुक्तं भद्रं धका छवत्। अन्यानि वाग्नेयादि वाग्नेयादि मंडलानि तत्कालं वर्णविकारादिफलं
 न देवैर्भ्यो ज्ञेयं। पुश्चरणचंद्रिकायां। चंद्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः। स्पर्शादि मोक्षपर्यंतं जपे मंत्रसमाहितः। जपादृशांशतो हि
 नस्तथा होमात्तु तर्पणं। तर्पणाद्यदृशांशो न मार्जनं कथितं किल। स चैव देवता रूपं ध्यात्वा नूनं प्रपूज्य च। नमो तं मंत्रमुच्चार्य तदेतदेवताभि-
 धां। द्वितीयां तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु। तोयैरां जालिना शुद्धैरभिषिञ्चस्व मूर्धनि। मार्जनस्य दृशांशो न ब्राह्मणानभिभोज-
 येत्। जपो वा पूर्वको होमे तर्पणं चाभिषेचनं। भूदेवपूजनपंच प्रकाशे क्ता पुरस्क्रिया। तथा होमाशक्तो जपं कुर्याद्द्वौ मसंख्या-
 चतुर्गुणं। एवं कृते तु मंत्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा। ग्रहणप्रसंगात्कुसुमैश्च प्रतियद्दे प्रायश्चित्तमुच्यते। तत्रासुणस्मृतौ। प्रतियाही कुरु-
 क्षेत्रे न भयः पुरुषो भवेत्। तथापि मनसः शुद्ध्यै प्रायश्चित्तं समाचरेत्। सप्तहस्तद्वयं कुर्याद्देवैर्देवैर्न समन्वितं। सत्रेण वा यजेताथ जपे हस्त-

३४

सलक्षकं। वापीकूपतडागादि स्वनने विस्तृते हर्नमेति एतच्च यद्ग्रहिते नार्जयेति कर्मणा बालाणां धर्मः। तस्योत्सर्गेण शुद्ध्या तदानेन तपसैव चेति
 मन्त्रैस्तेस्तस्योत्सर्गे तिरं ज्ञेयमिति हि क्। ग्रहणांतरितस्य पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्यैव गुण्यं भवतीति शिष्टा। अत्र केचिद्वैदुष्या आहुः। ग्र-
 हणस्य निमित्तत्वेन तन्निश्चयस्य प्रयोजकत्वाज्ज्योतिःशास्त्रादिना जातस्य स्नानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि। स्नानं दानं ततः श्राद्धमनंतराहु-
 दर्शने। चंद्रसूर्योपरागे तु यावदृशनिगोचर इति जात्याद्या दिवचनेषु दृशि प्रयोगाच्चाक्षुषज्ञानस्यैवोपसंहारन्यायेनेति तत्त्वं।
 अन्यथा दृश्यैर्लक्षणा स्यात्। तेन मेघाच्छादने धादीनां बुद्धानां आह्लादीनां अधिकार इति। कल्पतरु रित्याह। दर्शतु शब्देन वाक्षुषज्ञानं गृह्य-
 तेन स्नानमात्रं। अस्नानस्य निमित्तत्वं संभवानिमित्तमा हि मेव स्नानलाभेन दर्शनिपदवैयर्थ्यापत्तेः। तेन वाक्षुषधीयोग्यः कालः पुण्यः।
 योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेयवाक्षुषज्ञानं प्रतिबंधकरादित्यंतं न मेघच्छन्नेन योग्यताभावात् स्नानादीति। निर्णयामतेषु च। तदेव तु च। यदि
 वाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा। स्नानं प्रहाय दारात्रो दिवा चंद्रग्रहस्तथा। तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं वनकेचित्। इति वाक्यव्यर्थः स्यात्। वाक्षु-
 षज्ञानाभावेन प्राप्त्यभावात्। तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य। न च दृश्यस्तास्तपरं। रविचंद्रयो रस्तानंतरं रात्रिदिवा ग्रहत्वादि वाच्यं। तत्र पदस्य ग्र-
 हपरत्वे अधिकरणत्वायोगाभिन्नानिमित्तपरत्वे च तद्द्रष्टुं परनिमित्तकस्नानादेरस्तात्प्रागप्यभावापत्तेः। अथ तत्र नरात्रादिने उच्यते।
 सावैश्वदेवीति ब्रह्मण भूतेऽपि तत्र। तादृशमंत्रं लिंगाभावात्। तयोर्निमित्तत्वे अधिकारांगत्वेनान्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेः च।

नि.प्र. तत्र स्नान प्रधानस्य प्राप्तेः तदंगदर्शनप्राप्तेः तस्यां च निमित्ते सति स्नानमित्यन्योन्याश्रयात्। एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकस्नानविधिः। सति प्रधानस्नानविधौ तदंगदर्शनविधिः। एवमधिकारे प्रयोजकत्वेन योज्यं। त्कार्यपूर्वकात् त्वविधौ चास्त्येववाभेदात्। अन्यथा स्नानोत्तरमपि स्यात्। न द्वितीयः। तत्रापि दर्शनप्रदयोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेर्दर्शनाद्युक्तौ न निमित्तिकादिति प्रसंगाद्दर्शनविशिष्टप्रदस्य त्वविशिष्टस्यानुवाक्यस्य भेदापत्तेः। न कुह विराजते विद्विषिष्टनिमित्तमिति वाच्यं। आर्त्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमेषाद्यान्तरपितत्वापत्तेर्न निमित्तकत्वं भगाद्युक्तं विशिष्टादृश्यत्वं इदं तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वेन काचित्क्षतिः। तस्माद्दर्शनवाक्यानां प्रस्तास्तविषयत्वाद्नादृश्यग्रहणराह्यतास्तस्य वार्थतः प्राप्तस्तद्वानिमित्तत्वेन मेघाद्यादनेधादेश्वस्मात्तादिभवेत्येवत्यलं वेदवाद्यैः प्रलापेन इति ग्रहणनिर्णयः। अथ समुद्रस्नानं। आश्वलायनः समुद्रपर्वसु स्नायादमायावविशेषतः। पापैर्विमुच्यते सर्वे रमायां स्नानमाचरेत्। भृगुभोमदिभेदस्नानं नित्यमेव विवर्जयेत्। भारते अश्वत्थसौगरोत्पेयौ न स्पृष्टव्यौ कदाचन। अश्वत्थमंद्वारतुसागरं पूर्वणि स्पृशेत्। पृथ्वीवद्दोदये स्कांदे। पुनातिपर्वणि स्नानं पर्वणः सारितोपातिः। कदाचिदपि नैवात्र स्नानं कुर्यादपर्वणि। अस्यापवादस्तत्रैव प्रभासखंडे। पर्वकावेव संप्राप्ते नदीनां च समागमे। सेतुबंधं तथा सिंधौ तीर्थे च न्येषु संयुतः। एवमादिषु सर्वेषु मध्याह्ने तु स्वकर्मणि। तथा विनामंत्रं विना पर्वक्षरकर्म विना नैः। कुशाग्रणापि सोद्विन्स्पृष्टव्यौ महोदधिः। तथा न कालनियमः सतो समुद्रस्नानकर्मणि। तद्विधिश्च तत्रैव। पिप्पलादसमुद्रमन्त्रे कृत्य लोकाभयकरे। पाषाणं तमया दत्तमाहारार्थं प्रकल्प्यतामिति पाषाणप्रक्षिप्य। विश्वावी च घृताची च विश्वयाने विशांपते।

४

सान्निध्यं कुरु मे देव सागरे लवणां भसि। नमस्ते विश्वगुप्ताय नमो विष्णो अपांपते। नमो जलाधिकृताय नदीनां पतये नमः। समस्तजगदाधारशंखचक्रगदाधरो देवदेवि ममानुज्ञांतव तीर्थनिषेवणे। त्रितावात्मकमीशानं नमो विष्णुमुमापतिं। सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणां भसि। अग्निश्च यानि रनिळावेदहोरेतो धाविष्णुरमृतस्य नाभिः। एतद्बुधन्याडवसत्यवाक्यं ततो वगाहं तपति नदीनामिति भारते। तत्तमंत्रान्यदित्वा विधिवत्स्नात्वा। सर्वरत्नोभयक्षीमां सर्वरत्नां करोयत्। सर्वरत्नप्रधानस्त्वंग्रहणाख्यं महोदधे रत्यर्घ्यं दत्वा तर्पयेत्। यथा तत्पृथ्वीवद्दोदये स्कांदे। पिप्पलादं विकण्वं च कृतां तं जीवकेश्वरं। वसिष्ठं वामदेवं च पराशरमुमापतिं। वात्सीकिं नारदं चैव बालखिल्यास्तथैव च। नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गंधमादनं। जांबवंतं हनूमेतं सुग्रीवं च गंदतथा। मैतृचद्विदं वैवस्वतं च भृशं च तथा। रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीं। एतां स्तुतपयेद्दिङ्मालामध्ये विशेषतः। आब्रह्मस्तं च पर्यंतं यत्किंचित् स चराचरं। मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमेवाभिगच्छत्विति। इति समुद्रस्नानं। इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणपारावारपाराणमष्टरामकृष्णस्तुतिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृतनिर्णयसिंधौ प्रथमः परिच्छेदः। श्रीभवानीशंकरार्पणमस्तु। जडियानामिदं पुस्तकं स्वार्थं पारार्थं च। सप्तोत्तरसहस्रेतुशके वर्षे बिलंबं बिलंबं विनि। शुचिभुक्ते पंचदश्यां बालकृष्णव्यली लिखत्। १॥ शुभम्। श्री॥

नि.प्र.प.
३७

३७